

**«ՀԻՇՈՒՄ ԵՄ ԵՎ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ» ԿԱՐԳԱՆՈՍԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՆՑՄԱՆ
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ 21-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ**

Հարություն Տ. Մարության

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

2015 թ. հունվարի 29-ին Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի նիստում ընդունված հռչակագրում նշվում է, որ այն պատմական արդարության համար մղվող պայքարը դիտարկում է «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսով շարունակելու գործը: Այսկերպ մեջտեղ եկած կարգախոսն առաջարկվում էր դիտել որպես հայոց հիշողության քաղաքականության ուղենիշային համառոտ ձևակերպում: Այս պարագայում առաջ են գալիս հարցեր, որոնք վերաբերում են տվյալ կարգախոսի բաղադրիչներին և կարիք են զգում հստակեցման 21-րդ դարում Հայոց ցեղասպանության հիշողության փոխանցման համատեքստում: Մասնավորապես. ո՞ւմ եմ հիշում, ի՞նչ եմ հիշում, ինչպե՞ս եմ հիշում, ի՞նչ եմ պահանջում, ումի՞ց եմ պահանջում, ինչպե՞ս եմ պահանջում:

Հոդվածում¹ առաջարկվում և հիմնավորվում են նշված հարցերի պատասխանները: Ի մասնավորի, առաջին հարցի պարագայում առաջ է քաշվում Հայոց ցեղասպանության զոհերի ու վերապրածների, նրանց հուշագրությունների մասին տվյալների և վերապրածների ձայնա- և տեսա- ձայնագրությունների էլեկտրոնային շտեմարանների կազմումը: Հիմնավորվում է Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա անվանման վերաձևակերպման անհրաժեշտությունը: «Ինչ եմ հիշում» հարցի պատասխանում առաջարկվում է հիշել նաև Հայոց ցեղասպանության տարիների ինքնապաշտպանական մարտերը, հայ և օտար բարերարների հումանիստական օժանդակությունը, հումանիտար դիմադրությունը ցեղասպաններին, ընտանիքի անդամներին, հարազատների ու բարեկամների փոխադարձ օգնությունը, բարոյական հաղթանակները, կենդանի մնալու համար մղվող պայքարը: «Ինչպե՞ս եմ հիշում» հարցի պատասխանում խոսվում է սգալու և արժանապատիվ հիշողության, հիշողության երթերի, հուշարձանների (խաչքարերի) կառուցման, «Հիշողության զբոսայգու» մշակույթի ներդրման, ցեղասպանության հիշողությունը որպես սփյուռքահայ համայնքների ամրապնդման միջոց կիրառելու ձևերի և թանգարանային ցուցադրությունների կազմակերպման անհրաժեշտության, զոհերի հավաքականությունից անհատ զոհերի առանձնացման ու նրանց նկարներով անցկացվելիք երթերի կազմակերպման, ցեղասպանության դասավանդման մեթոդաբանության ստեղծման անհրաժեշտության և նման այլ խնդիրների մասին:

«Ինչ եմ պահանջում» հարցին անդրադառնալիս խոսվում է առկա Հայոց պահանջատիրության մի շարք դրսևորումների մասին (հողային, իրավական, ֆինանսական, բարոյական), առաջ է քաշվում խնդրի նկատմամբ պետական մոտեցման ձևավորման անհրաժեշտության հարցը: «Ումի՞ց եմ պահանջում» հարցի դիտարկման ժամանակ ներկայացվում են հանրության մեջ առկա պահանջի հասցեատերերի մասին պատկերացումները (աշխարհից, Թուրքիայից, հայությունից և այլն): «Ինչպե՞ս եմ պահանջում» հարցը դիտարկելիս խոսք է գնում այնպիսի կառույցների ստեղծման մասին, որոնց նմանակները (օրինակ՝ յոթ տասնամյակ գործող

1 Հոդվածը պանելային գեկույցի տեսքով ամփոփ ներկայացվել է «Հայոց ցեղասպանության, հայկական պահանջատիրության և արցախյան հիմնահարցի խաչմերուկներում. հետահայաց գնահատումներ և հեռանկարներ» միջազգային գիտաժողովի ժամանակ (2021 թ. սեպտեմբերի 16-18, Երևան, ՀՅԹԻ հիմնադրամ, ՀՀ ԳԱԱ):

«Գերմանիային ուղղված հրեական նյութական պահանջների կոնֆերանս»-ը) ժամանակին ձևավորվել են համանման խնդիրներ լուծելու համար ու տասնամյակների ընթացքում հաջող քննություն են բռնել, ունեն մեծ փորձառություն, որի իմացությունն օգտակար կլինի նաև հայոց համար:

Բանալի բառեր՝ կարգախոս, Հայոց ցեղասպանության հիշողություն, հիշողության փոխանցում, զոհեր, վերապրածներ, դիմադրողներ, ինքնապաշտպանություն, Հոլոքոստ, շտեմարան, փրկություն:

Հոդվածը ներկայացվել է 22.09.2021: Ընդունվել է տպագրության 16.11.2021:

The article was submitted on 22.09.2021 and accepted for publication on 16.11.2021.

Статья поступила 22.09.2021 и была принята к публикации 16.11.2021.

Ինչպես հղել՝ Հարություն Տ. Մարության, ««Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսը և Հայոց ցեղասպանության հիշողության փոխանցման մարտահրավերները 21-րդ դարում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 9, no. 2 (2021), 9-54:

How to cite: Harutyun T. Marutyan, “The Motto ‘I Remember and Demand’ and the Challenges of Transmission of the Armenian Genocide Memory in the 21st Century,”

Ts'eghaspanagitakan handes 9, no. 2 (2021): 9-54.

Как сослаться: Арутюн Т. Марутян, “Девиз “Помню и требую” и вызовы 21-го века, связанные с передачей памяти о Геноциде армян,” *Тсехаспанагитакан андес* 9, no. 2 (2021): 9-54.

2015 թ. հունվարի 29-ին Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի նիստում միաձայն ընդունվեց Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը, որն այնուհետև հանդիսավոր կերպով հրապարակվեց Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրում: Հռչակագրի նախավերջին՝ 11-րդ կետում նշվում է, որ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը համախորհուրդ սփյուռքում գործող տարածաշրջանային հանձնախմբերի հետ «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը դիտարկում է որպես կարևոր հանգրվան պատմական արդարության համար մղվող պայքարը «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսով շարունակելու գործընթացում»²: Այսկերպ շրջանառության մեջ մտավ նշված կարգախոսը³, որը, փաստորեն, առաջարկվում է դիտել որպես հայոց հիշողության և պահանջատիրության քաղաքականության ուղենիշային համառոտ ձևակերպում: Այս պարագայում առաջ են գալիս հարցեր, որոնք վերաբերում են տվյալ կարգախոսի բաղադրիչներին և, իմ կարծիքով,

2 Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրում հրապարակվել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը: Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիր, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/>, դիտվել է 20.09.2021:

3 Կարգախոսը որևէ բանի ղեկավար, ուղենիշային սկզբունքը, գաղափարը, գլխավոր խնդիրը կամ քաղաքական պահանջները հակիրճ ձևով արտահայտող կոչն է, որը միևնույն ժամանակ համառոտ, հեշտ մտապահվող արտահայտություն է և ամփոփում է որևէ գաղափարի էությունը:

կարիք են զգում հստակեցման 21-րդ դարում Հայոց ցեղասպանության հիշողության փոխանցման համատեքստում: Ի մասնավորի⁴.

- ռոմ են հիշում,
- ինչ են հիշում,
- ինչպես են հիշում,
- ինչ են պահանջում,
- ումից են պահանջում,
- ինչպես են պահանջում:

Կարծում են, որ հենց վերը նշված հարցերի պատասխանների որոնումներն ու դրանց շուրջ ծավալվող քննարկումներն են դառնալու հայաստանյան հասարակության մեջ ցեղասպանության հիշողության նոր որակի ձևավորման հիմքը:

Ո՞ՒՄ ԵՄ ՀԻՇՈՒՄ

Հարցի պատասխանի պետական-պաշտոնական մոտեցումն անփոփոխ ձևով առկա է արդեն երեսուն տարի, ոչ-պաշտոնական ձևով՝ ավելի քան մեկ դար: Հիշենք, որ 1919 թ. ապրիլի 11-ի (նոր տոմարով՝ 24-ի) ոգեկոչումը Կ.Պոլսում իրականացվեց սգահանդեսի/հոգեհանգստի ձևով և նվիրված էր նահատակված մտավորականների (և հոգևորականների) հիշատակին: Սգահանդեսային մոտեցումը պահպանվեց սփյուռքի գաղթօջախներում երկար տասնամյակներ և այդ հանդեսներում շարունակաբար հիշվում էին նահատակ մտավորականները, աստիճանաբար և Մեծ եղեռնի հավաքական 1.5 միլիոն զոհերը⁵: Խորհրդային Հայաստանի գոյության վերջին ժամանակաշրջանում՝ 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին, հանրապետության խորհրդարանն ընդունում է օրենք⁶, ըստ որի՝ ապրիլի 24-ը հայտարարվում է «հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր»: Այսինքն՝ «ռոմ ենք հիշում» հարցի պաշտոնական պատասխանն է՝ հիշում ենք Հայոց ցեղասպանության զոհերին: Իսկ ովքեր էին «զոհերը» հարցն ունի, թվում է թե մեկ պատասխան՝ 1.5 միլիոն սպանվածները, ցեղասպանության տարիների անմարդկային պայմանների հետևանքով սովից ու հիվանդություններից մահացածները: Լայն առումով՝ հայ մարդիկ, ում կյանքը ոչ բնական ճանապարհով ընդհատվել էր ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրության տարածքում:

Հարց է առաջանում. իսկ միթե զոհեր չեն հարյուր հազարներով այն հայ մարդիկ,

4 Հարցադրման մասին տե՛ս նաև՝ Harutyun Marutyan, “The Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: Trauma and Its Influence on Identity Changes of Survivors and Their Descendants,” in *Armenian and Jewish Experience between Expulsion and Destruction*, eds. Sarah M. Ross and Regina Randhofer (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2021), 187, doi: 10.1515/9783110695403-010

5 Մանրամասն տես Հարություն Մարության, «Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա ձևավորումը, զարգացումները, մերօրյա վիճակը (մաս 1)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 6, no. 1 (2018), 105-129: Նույնի, «Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա ձևավորումը, զարգացումները, մերօրյա վիճակը (մաս 2)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 6, no. 2 (2018), 103-142:

6 Հայկական ՍՍՀ օրենքը «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թ. ցեղասպանության դատապարտման մասին», <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=8170>, դիտվել է 20.09.2021:

որոնք տարբեր ճանապարհներով փրկվել և վերապրել են ցեղասպանությունը⁷: Նրանց մի մասը կորցրել է ծնողներին ու հարազատներին, մի մասը մի կերպ ճողոպրել է ու կիսասոված գոյություն է քարշ տվել, մի մասը չի ստացել համապատասխան կրթություն և ողջ կյանքում զբաղվել է իր ունակություններին ոչ համարժեք աշխատանքով, ի վիճակի չի եղել կարիերա անել, մի մասը զրկված է եղել ընտանիք կազմելու հնարավորությունից և այլն, և այլն: Վերապրածների մեծագույն մասը կորցրել է Հայրենիքը, այնտեղ վերադառնալու և հայրենի բնակավայրում ապրելու հնարավորությունը, կորուսյալ Հայրենիքի կարոտը հետագա ողջ կյանքի ընթացքում տանջել է նրանց, այն փոխանցվել է վերապրածների սերունդներին որպես տրավմատիկ հիշողություն: Այսինքն՝ վերապրածներն էլ են զոհեր, սակայն նրանք չեն մտնում 1.5 մլն զոհերի թվի մեջ, քանի որ ողջ են մնացել, *վերապրել են* ցեղասպանությունը:

Վերապրածների մի զգալի մասն իրենց կյանքով ու գործունեությամբ սկիզբ են դրել մերօրյա բազմամիլիոն հայկական սփյուռքին, որտեղ նրանցից շատ շատերը՝ նոր ընտանիքներ կազմելով, փորձեցին յուրովի «վերակենդանացնել» օսմանյան յաթաղանին զոհ գնացած իրենց ծնողներին, քույրերին ու եղբայրներին՝ զավակներին տալով զոհված հարազատների անունները: Վերապրածների ստեղծած բազմաաղանջ ընտանիքներն ինչ-որ չափով մոռացության կորստից փրկեցին հազարավոր տոհմանուններ: Վերապրածներն իրենց նորաստեղծ ընտանիքներով, փաստորեն, իրականացրին յուրատեսակ ազգածնություն, հաղթահարելով քաոսը՝ վերստեղծեցին արևմտահայոց նոր տիեզերքը: Այդկերպ նրանք կարծես թե իրենց վրա վերցրին արարիչի, դեմիուրգի գործառույթներ⁸: Նմանատիպ գործընթացներ տեղ գտան նաև Արևելյան Հայաստանում:

Հրեից պարագայում Հոլոքոստի (1933-1945) զոհերին տրամադրվող բազմամիլիարդ հատուցումների հասցեատերերի մի զգալի մասը հենց վերապրածներն են, ինչպես նաև զոհերի ժառանգները: Հրեից մեջ Հոլոքոստի զոհեր, կամ, ավելի ճիշտ, վերապրած-տուժածներ են համարվում նրանք, ովքեր իրենց բնակության վայրերից ենթարկվել են բռնի տեղահանման, տարհանվել են համակենտրոնացման ճամբարներ, բռնի աշխատել են հանքերում, աշխատանքային գումարտակներում և այլուր, ենթարկվել են որոշակի բարոյական կամ այլ բնույթի զրկանքների, հալածանքների, հնարավորություն չեն ունեցել ստանալ համապատասխան կրթություն, զուրկ են եղել մասնագիտական աճի հնարավորություններից և այլն⁹:

7 Հարցի շուրջ տե՛ս, օրինակ, Ադետն վերապրողներ [Լեոն Մեսրոպ], 1915. *Աղէտ եւ վերածնունդ* (Փարիզ, Արաքս, 1952); Donald E. Miller and Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1993); Վերժինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ (երկրորդ, համալրված հրատարակություն)* (Երևան, Գիտություն, 2011); Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու (կազմողներ՝ Գոհար Ավագյան, Ամատունի Վիրաբյան, գլխ. խմբ. Ամատունի Վիրաբյան) (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, հ. 1-3, 2012):

8 Հմմտ. Արմեն Պետրոսյան, «Հայոց ցեղասպանությունը որպես ազգածնություն», *Հայացք Երևանից. հայագիտական* 4 (1997), 50-51:

9 Մանրամասն տե՛ս Հարություն Մարության, «Գերմանիայի ֆինանսական փոխհատուցումները

Հայոց ցեղասպանության վերապրածների թեման շատ ծավալուն խնդիր է: Ստորև ես կփորձեմ մեկ-երկու շեշտադրում միայն առաջարկել:

Մարդու կյանքում տեղ գտած կարևոր իրադարձություններին, որպես կանոն, հաջորդում են դրանց մասին խոսելը, պատմելը, գրելը, ուրիշների հետ կիսվելը կամ այդ ամենի ցանկությունը: Սակայն իրավիճակը նույնը չի լինում, երբ այդ իրադարձություններն ունենում են *տրավմատիկ* բնույթ: Ընդ որում, տրավման հաճախ պատասխան է ոչ այնքան իրադարձությանը, որքան իրադարձությանը տրվող իմաստին¹⁰: Տրավմատիկ հիշողությունները մեծ ցավ են պատճառում վերապրածներին, և դրանց մասին տեղեկատվությամբ հարազատների կամ երիտասարդ սերնդի հետ կիսվելու ցանկություն նրանք, որպես կանոն, չեն ունենում: Ինչու՞: Այդ կերպ, ինչպես վերապրածներին է թվում, նրանք կարող են ոչ միայն իրենք հերթական անգամ վերապրել իրենց աչքով տեսած դաժանությունները, այլև «վարակել» երիտասարդներին իրենց ցավով, նրանց նույնպես տրավմա պատճառել: Այդ իսկ պատճառով շատ վերապրածներ լուրջ են, կամ էլ կիսվում են հիշողություններով միայն համանման ճակատագիր ունեցող մարդկանց միջավայրում: Համենայն դեպս, որպես կանոն, ոչ իրենց երեխաների հետ: Լուծումներից մեկն էլ այն է լինում, որ վերապրածներն սկսում են հուշեր գրել՝ երբևիցե դրանք իրենց մեթափոխներին կամ լայն հանրությանը փոխանցելու նպատակով (լուս. 1): Այսպես թե այնպես՝ ցեղասպանությունը վերապրածների ինքնությունը ձևափոխվում է. նրանք այլևս այն մարդիկ չեն, ինչպիսին էին մինչ իրենց ու իրենց հարազատների հետ պատահած ողբերգական իրադարձությունները¹¹:

Ընդհանրապես տրավմայի տեսության մեջ հարաբերությունը լռելու և խոսելու միջև ներկայացվում է որպես ազատագրման՝ ինչպես քաղաքական, նույնպես և անհատական ձև, միջոց, մի կողմից կոչված վեր հանելու ճշմարտությունները, որոնք մերժվել էին և աշխարհին հիշեցնելու իր պատասխանատու լինելու մասին՝ հանդեպ նրանց, ովքեր տառապել էին ու, մյուս կողմից, անձին բուժելու հենց միայն խոսելու

հրեությանը. ձևավորումը, գործընթացը, ներկա վիճակը», *Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնահիմքերը. գիտական զեկուցումների ժողովածու*, գիտ. խմբ. Արտաշես Շահնազարյան, Հարություն Մարության, կազմողներ՝ Անդրանիկ Արշակյան, Վլադիմիր Վարդանյան (Երևան, Տիգրան Մեծ տպ., 2009), 91-106: Նույնի, «Փոխհատուցման ստացման հրեական փորձից. «Պահանջների կոնֆերանս» կազմակերպության ձևավորումը և գործունեությունը», *Հայոց ցեղասպանությունը և հատուցման հիմնահիմքերը: Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու*, խմբ. Արմեն Մարության (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2017), 156-173:

10 Katharine Hodgkin and Susannah Radstone, "Remembering Suffering: Trauma and History: Introduction," in *Contested Pasts: The Politics of Memory*, ed. Katharine Hodgkin and Susannah Radstone (London and New York: Routledge, 2003), 97.

11 Harutyun Marutyan, "The Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: Trauma and Its Influence on Identity Changes of Survivors and Their Descendants," 181. Հարցի շուրջ տես նաև. Հարություն Մարության, *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Տեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* (Երևան, Գիտություն, 2009), 57-61 («Բանավոր պատմություններ և տրավմատիկ հիշողություն. փոխհարաբերության հարցեր»): Նույնի, «Տրավմատիկ հիշողությունն իբրև հայկական ինքնության պահպանման կարևորագույն գործոն Թուրքիայում», *Թուրքիայի հայության խնդիրների շուրջ: Տեղեկագիր «Տորավանք» հիմնադրամի* 22 (2008), 110-121:

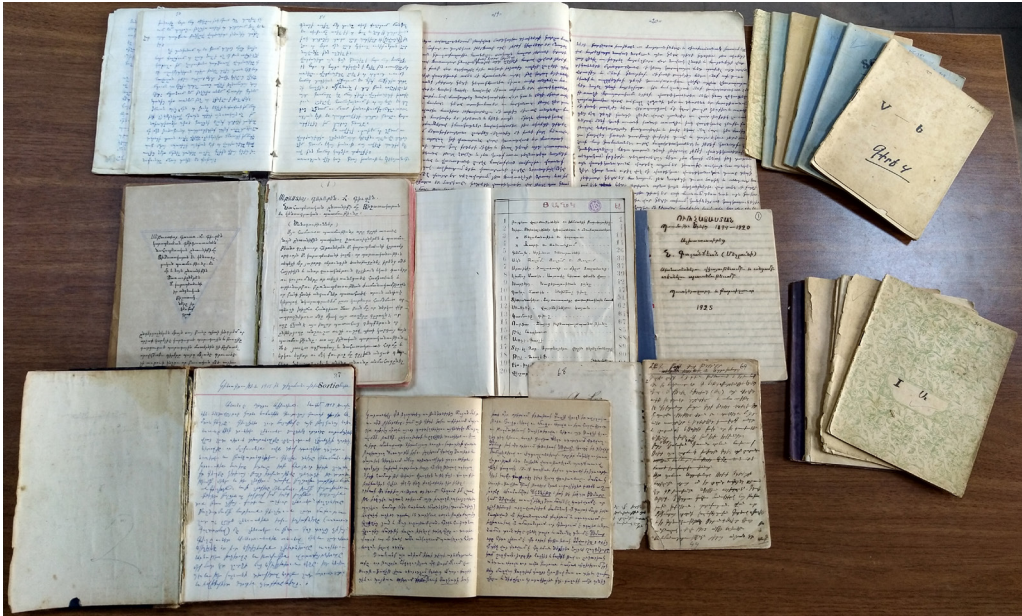
և լսելի լինելու գործողության միջոցով¹²: Վերապրածների պայքարը մահվան հետ և կյանքի իմաստի ընկալումները մահվան դեմհանդիման կանգնելու պարագայում իր հերթին կյանքի վերաիմաստավորման յուրօրինակ մոդելներ է առաջարկում վերապրածների պատմությունները գրանցողների և ուսումնասիրողների համար:

Պատմական ցանկացած իրողության մասին հիշողության փոխանցման լավագույն գործիքը/միջոցը մարդիկ են՝ ականատեսները (լուս. 2): Սակայն Հայոց ցեղասպանությունից անցել է հարյուր տարի: Այսօր ցեղասպանության ականատեսներից-վերապրածներից ողջ են մնացել մի քանի հոգի միայն: Ականատեսների տարիքն ու առողջական վիճակը թույլ չի տալիս նրանց դառնալ խորհրդանիշներ, և կամ ակտիվ գործունեություն ծավալել հանրային դաշտում: Զանգվածային լրատվամիջոցներն էլ, որոնց գործունեության արդյունքում են ի վերջո ստեղծվում «կենդանի սիմվոլները», ականատեսներին հիշում են, որպես կանոն, ցեղասպանության հերթական տարեկիցին ընդառաջ: Ոչ միայն մեր օրերում, այլև տասնամյակներ առաջ նույնպես Խորհրդային Հայաստանում և Հայաստանի Հանրապետությունում մեջտեղ չեկան ցեղասպանության թեման հանրային դաշտում քննարկող ականատես-վերապրածներ, որոնք կդառնային հայտնի հասարակական, կուսակցական կամ քաղաքական գործիչներ, հանրության շրջանում «եղանակ ստեղծող» դեմքեր: Երևի թե, ինչպես ասում են, «Ժամանակներն էին մեղավոր»: Նման որակման մեջ հեգնանք չկա. չմոռանանք, որ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները Մեծ եղեռնից միայն 60 տարի հետո են իրավունք ձեռք բերել պաշտոնապես՝ Ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր այցելելու միջոցով, հարգանքի տուրք մատուցելու անմեղ զոհերի հիշատակին¹³, ցեղասպանությունից միայն 80 տարի անց է բացվել առաջին ու միակ Հայոց ցեղասպանության թանգարանը: Եվ այս վերջին իրողության հիմնական պատճառը Հայաստանի անկախ պետականության վերականգնումն էր:

Հրեից պարագայում իրավիճակն այլ էր: Անկախ պետականության վերականգնումը Հոլոքոստից անմիջապես հետո (1948), ողբերգության հիշողության պահպանության անհրաժեշտության գիտակցումը բերեցին թանգարանների և ցուցադրությունների, ֆիլմերի ստեղծման, արժեքավոր ուսումնասիրությունների մեջտեղ գալուն և գրքերի հրատարակությունների արդեն 1950-60-ական թվականներից սկսած: Տասնյակ տարիներ շարունակ Հոլոքոստը վերապրածները ակտիվորեն ներգրավված են կրթական և քարոզչական ոլորտում, մասնավորապես դպրոցներում ու թանգարաններում մասնակցելով պարբերաբար կազմակերպվող հանդիպումների ու քննարկումների, նրանց մասին, ու նրանց մասնակցությամբ ստեղծվում են վավերագրական ֆիլմեր: «Շինդլերի ցուցակը» ֆիլմի ռեժիսոր Սթիվեն Սփիլբերգի նախաձեռնությամբ և նրա իսկ կողմից ավելի քան 50 մլն դոլարի ներդրմամբ 1994 թ. ստեղծվեց մի նախագիծ, որը հնարավորություն է ընձեռում բոլոր վերապրածներին կիսվելու իրենց պատմություններով: Արդյունքում աշխարհի 65 երկրներում 43 լեզվով հարցազրույցներ վերցվեցին

12 Hodgkin and Radstone, "Remembering Suffering," 97-103.

13 Արմենայրես, «Եղեռնի զոհերի հուշարձանի մոտ», *Պատմա-քաղաքական հանդես* 2 (1975), 79-80:

Լուս. 1. ՀՅԹ-ի ֆոնդերում պահվող հուշագրություններից:
Լուս-ը՝ Հ. Մարությանի:

Լուս. 2. Պլակատ Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների լուսանկարներով: Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիրի մուտքի մերձակայք, 25 ապրիլի 2005 թ.:
Լուս-ը՝ Հ. Մարությանի:

Հոլոքոստի 55000 վերապրածներից ու վկաներից՝ ստեղծելով մեծաքանակ տեսա-ձայնային արխիվ: Այստեղ առաջին հերթին վավերագրված են վերապրածների անձնական կյանքի պատմությունները՝ շաղկապված իրենց ընտանիքների, հարազատների, համայնքների պատմությունների հետ Հոլոքոստից առաջ, ընթացքում և հետո: Կարելի է ասել, որ Հոլոքոստի մասին բանավոր հիշողությունը վավերագրված ու պահպանված է¹⁴: Մյուս կարևորագույն նպատակն այդ պատմությունները, դրանցում ամբարված հիշողությունն ու կենսափորձը փոխանցելն է հաջորդ սերունդներին, ինչն էլ զգալի չափով իրագործվում է կրթության համակարգի միջոցով: Ընդ որում, ստեղծված է մի այնպիսի համակարգ¹⁵, որը հնարավորություն է տալիս Հոլոքոստի թվայնացված, ցուցակագրված, ինդեքսավորված հիշողությունը փոխանցելու ոչ միայն հրեա մարդկանց, այլ տարբեր երկրների ու ժողովուրդների բազմամիլիոն քաղաքացիներին:

Ինչ էլ այս ուղղությամբ արված հայոց պարագայում ժամանակին համաքայլ գնալու նպատակով: Վերապրածների գրանցված տեսա-ձայնային պատմությունների թիվը չի անցնում, մոտավոր հաշվարկներով, 3000-ից¹⁶: Միքայել Հակոբյանի 400 տեսաձայնագրություններով արխիվը հանձնված է վերոնշյալ Շոա հիմնադրամին¹⁷, նույն տեղում են գտնվում պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի շուրջ 1000-ի հասնող աուդիո ձայնագրությունները¹⁸: Այդտեղ նյութերը մշակվում են, որպեսզի մատչելի դառնան ինչպես հետազոտողների, այնպես էլ լայն հանրության համար Շոայի կայքէջի միջոցով¹⁹: Զորյան ինստիտուտի արխիվում գտնվող շուրջ 800 տեսաձայնագրությունները²⁰

14 Մանրամասն տե՛ս <https://sfi.usc.edu/what-we-do/collections>, դիտվել է 20.09.2021:

15 Մանրամասն տե՛ս <https://iwwitness.usc.edu/home>, դիտվել է 20.09.2021:

16 Մանրամասն տե՛ս Gerard J. Libaridian, “Summary of a Survey on Collections of Video and Audio Recorded Testimonies of Survivors of the Armenian Genocide,” <http://entriessas.com/research-guides/testimonies/>, դիտվել է 20.09.2021:

17 Armenian Film Foundation Delivers 400 Digitized Testimonies to USC Shoah Foundation, <http://asbarez.com/122212/armenian-film-foundation-delivers-400-digitized-testimonies-to-usc-shoah-foundation/>, 23 April 2014. USC Armenian Studies to Salute Shoah Foundation for Genocide Digitization Project, <http://asbarez.com/100703/usc-armenian-studies-to-salute-shoah-foundation-for-genocide-digitization-project/>: Խոսելով երևույթի նշանակության մասին՝ Շոա հիմնադրամի գործադիր տնօրեն դր. Սթեֆըն Սմիթը նշում է, որ «Կարևորն այստեղ այն է, որ այս համագործակցության արդյունքում վկայությունները կշարունակեն մնալ որպես հայկական համայնքի ժառանգության մաս և կմնան հայկական համայնքի ներսում, սակայն այդ վկայությունների գործընթացը կհասնի աշխարհին»: Shoah Foundation Director Discusses Digitization of Armenian Survivor Testimonies, <http://asbarez.com/102344/shoah-foundation-director-discusses-digitization-of-armenian-survivor-testimonies/>, 13 April 2012, դիտվել է 20.09.2021:

18 <https://sfi.usc.edu/content/hovannisian-collection-body-text>; The Richard Hovannisian Oral History Collection at the Shoah Foundation, <https://massispost.com/2019/03/the-richard-hovannisian-oral-history-collection-at-the-shoah-foundation/>, դիտվել է 20.09.2021: 2021 թ. հոկտեմբերին Շոա հիմնադրամի և Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի միջև կնքված համաձայնագրի դրույթներով ՀՅԹԻ-ին է հանձնվում պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի բանավոր պատմությունների հավաքածուի կրկնօրինակը՝ դրա վերականգնումից և թվանշանայնացումից հետո:

19 Տե՛ս օրինակ <http://iwwitness1915.org/survivors-2/>, դիտվել է 20.09.2021:

20 K.M. Greg Sarkissian and George Shirinian, Description of the Oral History Collection at the Zoryan Institute, an expanded version of a presentation made at the “International Conference on Armenian

դրված են Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի տրամադրության տակ, մշակվում են տեղի ուսանողության ուժերով²¹: Այսքանը՝ «Ժամանակին համաքայլ գնալու» մասով: Շուալի կայքէջին համարժեք հայկական/հայաստանյան համապատասխան կայք ստեղծելու խնդիր դնում է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը, սակայն հովանավորներ դեռևս չկան: Միննույն ժամանակ պետք է նշել, որ հայ իրականության մեջ առկա են մեծ քանակությամբ հուշագրություններ՝ տպագրված ինչպես ժողովածուների և առանձին գրքերի տեսքով, այնպես էլ ցրված մամուլում և այլուր: Դրանց մեծագույն մասը թվայնացված չէ: Տպագրված հուշագրությունների մեկ ընդհանրական մատենագիտական ցանկ գոյություն չունի²²: ՀՅԹԻ ֆոնդերում առկա են տարբեր ծավալներ ունեցող մինչև 480 հուշագրություններ (մեծամասամբ անտիպ) և թանգարան-ինստիտուտը 2019 թ. ձեռնամուխ է եղել դրանց հակիրճ, բայց մասնագիտական նկարագրությունների կազմմանն ու կայքէջում տեղավորելու գործին: 2020 թ.-ից ՀՅԹԻ-ն ձեռնարկել է հուշագրությունների շարունակական հրատարակությունը՝ հիմնելով «Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններ» մատենաշարը: Հայաստանյան դպրոցական և բուհական կրթական ծրագրերում հուշագրությունների միջոցով անհատական պատմությունների մատուցմամբ ցեղասպանության իրական պատկերը վեր հանելու մեթոդաբանություն դեռևս գոյություն չունի:

Ընդհանրացնեմ. ականատես-վերապրածների և նրանց կենսագրական պատմությունների միջոցով ցեղասպանության հիշողության փոխանցման գործը հայոց մեջ ձեռք չի բերել այն դերը, ինչպիսին է, օրինակ, հրեից պարագայում: Մահացած մարդկանց «կենդանի հիշողությունները» կրթական մակարդակում օգտագործելու հարցը նույնպես լուրջ անելիքներ ունի:

Խնդիրը լուծելու գործում նշանակալի դեր կարող է խաղալ մեկ այլ մոտեցում, պայմանական ձևակերպմամբ՝ «հիշել բոլորին՝ անուն առ անուն»: Այսինքն՝ մի գործընթաց, երբ ֆիքսվում/հաշվվում են ցեղասպանության զոհերն ու վերապրածները: Ես շեշտում եմ հենց «գործընթացը», քանի որ վերջնադրությունքը կարող է երևան գալ մեկ-երկու տասնամյակ անց միայն: Չոհերի ու վերապրածների մասին տվյալներ հավաքելու գործընթացում մեջտեղ է գալու հսկայական նյութ ցեղասպանության ու հաջորդող տարիների շարքային անհատների ու ընտանիքների ճակատագրերի, նրանց ինքնությունների մասին, բացահայտվելու են նոր ու կարևոր իրողություններ ցեղասպանության ընթացքի, իրականացման ձևերի և բազմաթիվ այլ երևույթների

Genocide Oral History Collections in North America: Development, Utilization, Potential,” held at the University of California-Los Angeles, 2 April 2011, <https://zoryaninstitute.org/wp-content/uploads/2017/04/oral-history-overview.pdf>, դիտվել է 20.09.2021:

21 The Zoryan Institute, American University of Armenia Launch New Center for Oral History, <https://armenianweekly.com/2019/05/21/the-zoryan-institute-american-university-of-armenia-launch-new-center-for-oral-history/>, դիտվել է 20.09.2021:

22 Մեծ քանակությամբ ի մի բերված հուշագրությունների վերնագրեր և դրանց բովանդակային վերլուծություն առկա է Յարութիւն Իսկահատեանի «Վկայարան Հայկական ցեղասպանութեան» բազմահատորյակում (Պէյրոս, 2010 – ցայսօր):

մասին, «միկրոպատմությունների» հսկայական քանակությունը, ի վերջո, բերելու է նաև ցեղասպանագիտական հետազոտությունների մեջ որակական փոփոխությունների, նոր ու հետաքրքիր ոլորտների առաջին պլան գալուն:

Զոհերի և վերապրածների տվյալների շտեմարանը նախ և առաջ հարգանքի տուրք է 1.5 միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակին, որոնք չունեցան անգամ գերեզման. առաջարկվող ծրագրի խնդիրներից մեկն է փորձել անմեղ զոհերի համար ստեղծել թեկուզ *վիրտուալ, թվանշային գերեզման*: Սա մի ճանապարհ է, որն առնվազն երեք տասնամյակ է, ինչ ընտրել են Հոլոքոստի հետազոտողները²³: Այդ տասնամյակների ընթացքում շուրջ 6 մլն զոհերից հայտնի է դարձել 4.8 մլն-ի անունները, սակայն գործը դեռ շարունակվում է: Հայոց պարագայում ձեռնարկվել են որոշ փորձեր²⁴, սակայն դրանց պակասել է, ինչպես ինձ է թվում, մասշտաբայնությունը և հետևողականությունը: Ցեղասպանությունից անցել է մեկ դար, մենք մտել ենք ցեղասպանագիտական հետազոտությունների երկրորդ հարյուրամյակը, ու եթե հիմա այս խնդիրը առաջ չքաշվի ու լուծման ուղղությամբ քայլեր չձեռնարկվեն, «ո՞ւմ եմ հիշում» հարցին, կարծում եմ, այլևս անդրադարձ չի լինի, ինչը, իմ համոզմամբ, հարված կլինի ցեղասպանության հիշողության փոխանցման մեխանիզմին, այն առավելապես կտանի սիմվոլիկ գիտելիքի հարթություն:

2021 թ. հուլիսի 15-ի Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը հրամանագիր է ստորագրել, որի համաձայն՝ Ստամբուլի համալսարանի ռեկտորատի հովանու ներքո կստեղծվի «Ցեղասպանության և մարդկության դեմ հանցագործությունների ուսումնասիրման միջազգային ինստիտուտ»²⁵: Ավելի վաղ՝ 2020 թ., Թուրքիայում արդեն ստեղծվել էր Օսմանյան կայսրության օրոք Թուրքիայի իշխանությունների կողմից հայերի, ասորիների ու հույների դեմ իրականացված ցեղասպանության ժխտման քաղաքականության հարցով պետական կառույց: Հայտնի իրողություն է, որ Հայոց ցեղասպանությունը գիտական տեսանկյունից ապացուցված փաստ է, և Էրդողանի նոր որոշումը գնահատվում է որպես Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականության ամրապնդման համար հերթական քարոզչական մեխանիզմի ստեղծում: Ենթադրում եմ, որ այդ «ինստիտուտը» քայլեր կձեռնարկի «ապացուցելու» համար, օրինակ, թուրքական ժխտողականության կարևորագույն թեզերից մեկը, այն է՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ եղել են «բախումներ» Օսմանյան կայսրության քաղաքացիական բնակչության շրջանում, որի արդյունքում եղել են զոհեր

23 Մանրամասն տե՛ս Database of Holocaust Survivor and Victim Names, <https://www.ushmm.org/remember/resources-holocaust-survivors-victims/database-of-holocaust-survivor-and-victim-names>, դիտվել է 20.09.2021:

24 Ցուցակ Հայոց ցեղասպանության զոհերի (1915-1923) I Սեբաստիայի նահանգ, կազմ. Լուսինե Խաչատրյան և Արփինե Բաբումյան (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ, 2004), 67 էջ: Ցուցակ Հայոց ցեղասպանության զոհերի (1915-1923) II Խարբերդի նահանգ, կազմ. Լուսինե Խաչատրյան և Արփինե Բաբումյան (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ, 2004), 70 էջ: Ցուցակ Հայոց ցեղասպանության զոհերի (1915-1923) III Անգորայի նահանգ, կազմ. Հասմիկ Շահբազյան և Ասահիտ Միրզոյան (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ, 2006), 52 էջ:

25 Էրդողանի հրամանով կստեղծվի ցեղասպանության ինստիտուտ, <https://www.iammedia.am/en/post/recognize-armenian-genocide-15-7>, դիտվել է 20.09.2021:

թե հայերի, և թե թուրքերի մեջ: Ու արդեն իրենք անուն առ անուն կհաշվեն, ասենք, երեք հարյուր հազար հայ գոհերին և կրկնակի անգամ ավելի թուրք գոհերին: Երևի թե այդ ժամանակ միայն Հայաստանի գիտության պատասխանատուները «խելքի կգան» ու կսկսեն քայլեր ձեռնարկել հարցի լուծման ուղղությամբ, ինչը կպահանջի առնվազն 10-15 տարվա լարված աշխատանք:

Այսպիսով, «ո՞ւմ եմ հիշում» հարցը ներկա պահին չունի լիարժեք պատասխան, առկա է այն մշակելու մարտահրավերը, որը կարող է իրականացվել 21-րդ դարի առաջին կեսին Հայոց ցեղասպանության գոհերի ու վերապրածների տվյալների էլեկտրոնային շտեմարանի ստեղծման միջոցով: Հարցի լիարժեք պատասխանի ձևավորմանը կարող է նպաստել նշված գործընթացին զուգահեռ ընթացող Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրությունների մասին տվյալների և Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների ձայնա- և տեսա- ձայնագրությունների էլեկտրոնային շտեմարանների կազմումը, ինչը հնարավորություն կտա ցեղասպանության գոհերի ու վերապրածների սերունդներին որոշակի տեղեկություններ ստանալ եթե ոչ իրենց անմիջական հարազատների ճակատագրի, անցած ուղու, ապա գոնե տվյալ բնակավայրում կամ տարածաշրջանում տեղ գտած ողբերգական պատմական անցքերի մասին:

Ցեղասպանության հիշողության անհատականացման գործընթացում շատ կարևոր է արժեքային վերակողմնորոշումների իրականացումը: Մանրամասնեմ: Հայոց ցեղասպանության ժամանակ և դրան հաջորդող տարիներին մեծ քանակությամբ օտարերկրացիներ օժանդակության ձեռք մեկնեցին հայ ժողովրդին՝ ամեն կերպ փորձելով մեղմացնել հայությանը բաժին հասած զրկանքները. դրանք և՛ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային գործիչներ էին, և՛ բարերարներ, և՛ դիվանագետներ, և՛ միսիոներներ, և՛ որբախնամ գործունեության մեջ ներգրավված դաստիարակներ ու բժիշկներ, պարզապես սրտացավ մարդիկ (լուս. 3): Նրանց ջանքերի շնորհիվ անվերապահ մահվանից փրկվեցին տասնյակ հազարավոր հայ մարդիկ, նրանց ձեռք բերած միջոցներով բացվեցին և գործում էին տասնյակ որբանոցներ, որտեղ իր փրկությունն էր գտնում հայ ժողովրդի ապագան՝ մատաղ սերունդը, ապաստարաններում՝ թուրքական/քրդական գերությունից փրկված հայ կանայք ու երեխաները: Հայ ժողովուրդը մեծ երախտագիտությամբ է հիշում ու պատվում նրանց. անվանակոչվում են դպրոցներ ու փողոցներ, հրատարակվում են գրքեր, նշվում են հոբելյաններ և այլն²⁶:

Օտարների նկատմամբ երախտագիտության բազմապիսի դրսևորումները հաճախ ստվերում են այն իրողությունը, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայերի փրկության գործում մեծ ու կարևոր ավանդ են ունեցել հենց հայկական կազմակերպությունները, հայագգի բարերարները, հայկական մամուլը, շարքային

26 Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագրի չորրորդ կետում գրված է. «Երախտագիտություն է հայտնում այն ազգերին, կառույցներին և անհատներին, որոնք հաճախ իրենց վտանգելով՝ մարդասիրական տարաբնույթ օգնություն ցուցաբերեցին, փրկեցին լիակատար ոչնչացման վտանգի առջև կանգնած բազմաթիվ հայերի, ապահով և խաղաղ պայմաններ ստեղծեցին ցեղասպանությունից վերապրած հայության համար՝ մեծ թափ հաղորդելով որբախնամ գործունեությանը և միջազգային հայասիրական շարժմանը»:

հայ մարդիկ: Պետականության բացակայությունը ստիպում էր հայ մարդկանց ինքնակազմակերպվել, ձեռնարկել քարոզարշավներ, դրամահավաքներ, հանգանակություններ, ստեղծել ազգախնամ ու որբահավաք հաստատություններ, որբանոցներ ու ապաստարաններ, բացել դպրոցներ ու վարժարաններ: Կամավորական շարժումը ոչ միայն ի զեն էր կոչում հայ երիտասարդներին, այլ նաև նրանց դարձնում էր որբախույզներ, ուժացման եզրին կանգնած հայության բեկորների հայտնաբերողներ ու իր ժողովրդի գիրկը վերադարձնողներ: Հայոց փրկության օտարազգի սատարողների ֆինանսավորմամբ գործող բարեսիրական հաստատությունների աշխատակիցների ճնշող մեծամասնությունը՝ խնամողներ և քույրեր, խոհարարներ և մաքրության պատասխանատուներ, ուսուցիչներ և դաստիարակներ՝ հայ մարդիկ էին (լուս. 4): Հայերի կազմակերպված ինքնօգնությունը ցեղասպանությանը դիմադրելու արդյունավետ ձևերից մեկն էր դարձել²⁷: Կարծում եմ, որ Հայոց ցեղասպանության հիշողության փոխանցման 21-րդ դարի մարտահրավերներից մեկն էլ հայոց դերը հայոց փրկության մեջ վեր հանելու անհրաժեշտությունն է:

Ցեղասպանության մասին խոսելիս, լինեն դրանք տարվա ընթացքում, ապրիլ ամսին, թե հերթական տարեկիցներին, որպես կանոն, շեշտադրումներն արվում են հայոց կորուստների վրա: Թվում է, թե դա բնական է, քանի որ օսմանահպատակ հայությունը կորցրեց իր բնակչության շուրջ 2/3-ը, հայրենիքը, գլխատվեց մտավորականությունը, ոչնչացվեցին բազմահազար ազգային-մշակութային արժեքներ և այլն: Կորուստները՝ հատկապես մարդկային, շատ ծանր էին, անդառնալի:

Հիշողության մշակույթը, որ հետցեղասպանական տարիներին ձևավորվեց Հայաստանում և Սփյուռքում, նույնպես հենված էր կորուստները սգալուն, նահատակների հիշատակը խնկարկելուն: Ցեղասպանության զոհերի հիշելուն ուղղված թե՛ կրոնական, թե՛ աշխարհիկ միջոցառումները գերազանցապես նման բնույթի էին:

Վիճակը Հայաստանում աստիճանաբար սկսեց փոխվել 1980-ական թվականների վերջերից – 1990-ական թվականների ընթացքում: Փոփոխության հիմքում ընկած էր ազգային ոգու այն զարթոնքը, որ հայ ժողովուրդն ապրեց Ղարաբաղյան շարժման (1988-1990), ապա և Ղարաբաղյան/Արցախյան պատերազմի (1992-1994) տարիներին: Ղարաբաղյան շարժման տարիներին 20-րդ դարասկզբի կոտորածների և ցեղասպանության հենքով պայմանավորված հայերի պատմական հիշողությունը և 20-րդ դարավերջի իրադարձությունների ընթացքին անցյալի հենքով ձևավորված կոլեկտիվ հիշողությունը ձեռք բերեցին հեղափոխական զարգացումների շարժիչ ուժի կարգավիճակ: Բնութագրական է, որ ինչպես 20-րդ դարավերջին, նույնպես և 20-րդ դարասկզբին ճգնաժամային իրավիճակը հաղթահարելու փորձը սկզբնական փուլում զուգակցվում էր պայքարի ֆիդայական եղանակի գերապատվությամբ, ապա

27 Հարություն Մարության, «Ներածություն», *Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ.*: Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (լսմբ. Հարություն Մարության, Նարինե Մարգարյան), Երևան («Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, 2020), 11-12:

Լուս. 3. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիրի հուշապատի հետնամասում հայերի ցեղասպանության դեմ բողոքի ձայնը բարձրացրած օտարազգի հասարակական-քաղաքական գործիչների գերեզմաններից վերցրած հողով լի սափորները պարունակող խորշերը: 18 հունվարի 2022 թ.: Լուս-ը՝ Հ. Մարությանի:

Լուս. 4. ՀԲԸՄ Արարատյան որբանոցի աղջիկների խումբը: Երուսաղեմ, 1922 թ.: Փարիզ, ՀԲԸՄ Նուբարյան գրադարան:

և կազմակերպված զինուժի գործողություններով: 20-րդ դարավերջի ճգնաժամից դուրս գալու փորձը զուգակցվում էր 20-րդ դարասկզբի ճգնաժամի հաղթահարման համար մղվող պայքարով, որի դրսևորումներից մեկն էլ այն է լինում, որ արդեն իսկ Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում արդարություն և կարեկցանք հայցող զոհի խորհրդանիշն իր տեղը զիջում է մարտիկի կերպարին, որը գիտակցել է, որ ազգային նպատակների իրագործմանը կարելի է հասնել միայն պայքարի ճանապարհով (լուս. 5): Հայ ինքնության մեջ տեղ գտած թերևս հենց այս փոփոխությունն էր, որ բերեց Արցախի ազատագրման համար մղվող պայքարի հաջողությանը²⁸:

1990-ականներից սկսած՝ Հայոց ցեղասպանության մասին խոսելիս թե՛ զանգվածային լրատվության միջոցներում, թե՛ դպրոցական դասագրքերում, թե՛ գիտական հետազոտություններում աստիճանաբար ավելի շատ սկսեցին անդրադառնալ 19-րդ դարավերջի – 20-րդ դարասկզբի հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներին, ֆիդայիներին, Ցեղասպանության տարիներին մղված զինված ինքնապաշտպանությունների դրվագներին, 20-րդ դարասկզբի զինվորական գործիչներին: Սակայն այդ որակական փոփոխությունը չստացավ ինստիտուցիոնալ ձևակերպումներ. ցայսօր մենք ազգովի պաշտոնապես ոգեկոչում ենք «ցեղասպանության զոհերի հիշատակը», ինչն ինքնաբերաբար, ուզում ենք դա թե՛ չենք ուզում, իր հետևից բերում է զոհի կաղապարի, զոհի մշակույթի կայունացմանը:

Մինչդեռ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին առկա էին նաև այլ իրողություններ: Հիշեցման կարգով նկատեմ, որ Ռուսական կայսրությունում պատերազմի սկզբից ի վեր զինվորակոչված հայերի թիվը կազմում էր մինչև 250 հազ. մարդ: Ֆրանսիայի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի բանակներում զորակոչված հայ մարտիկների թիվը անցնում էր 50 հազարից²⁹: Ձևավորվեցին յոթ հայկական կամավորական ջոկատներ՝ իրենց կազմում ունենալով 6 հազ. հոգի³⁰: 1916 թ. նոյեմբերին ֆրանսիական զորքերի կազմում ստեղծվեց հայերից բաղկացած Արևելյան լեգեոնը (ավելի քան 5 հազ. զինվոր), որը 1918 թ. դեկտեմբերին վերանվանվեց Հայկական լեգեոն³¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին պատերազմող երկրներից և ոչ մեկում (բացի Օսմանյան կայսրությունից) չեն եղել քաղաքացիական բնակչության զինված ինքնապաշտպանություններ (1916-18 թթ. Արաբական ապստամբությունը ինքնապաշտպանություն չէր): Ինչո՞ւ է նման երևույթը տեղ գտել հենց Օսմանյան

28 Հարություն Մարության, *Հայ ինքնության պատկերագրությունը*, 309:

29 *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. VI. *Հայաստանը 1870-1917 թվականներին* (Երևան, Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1981), 547: Ա. Ս. Նազարյան, «Կովկասյան բանակի սոցիալական և ազգային կազմը (1914-1917 թթ.)», *Բանբեր Երևանի համալսարանի* 3 (1989), 151: Մուրադ Կարապետյան, *Հայերի մասնակցությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմին (1914-1918 թթ.)* (Երևան, Գիտություն, 2014), 48, 97-98, 122-123, 127:

30 Աղբյուրները վկայում են, որ կամավորական շարժմանը մասնակցել ցանկացողների թիվը շատ ավելի մեծ էր ոչ միայն Հայաստանից և Անդրկովկասից, այլ նաև Ռուսաստանի մյուս վայրերից, արտասահմանյան երկրներից, սակայն Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը, ղեկավարվելով կառավարության ցուցումներով, գիտակցաբար չգնաց կամավորների թվի ավելացմանը: Ашот Арутюнян. *Кавказский фронт: 1914-1917 гг.* (Ереван: Айастан, 1971), 296-297, 317.

31 *Армянский вопрос. Энциклопедия*, ред. К. С. Худавердян (Ереван, 1991), 59.

կայսրությունում: Թերևս այն պատճառով, որ *միայն* Օսմանյան կայսրությունն էր, որ օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորություններից՝ փորձում էր ֆիզիկապես ոչնչացնել իր քաղաքացիական բնակչության մի որոշակի հատվածը՝ հայերին: Այն է՝ իրագործել ցեղասպանություն: Այսինքն՝ Առաջին աշխարհամարտի տարիների առանձնահատկություններից մեկը՝ Օսմանյան կայսրության վարած ցեղասպանության քաղաքականությունը, հանգեցրեց Առաջին աշխարհամարտի մեկ այլ առանձնահատկության՝ հայոց ինքնապաշտպանական կոիվներին³²:

Վերհիշենք, թե որտեղ և երբ տեղ գտան հայերի ինքնապաշտպանական կոիվները Օսմանյան կայսրությունում Առաջին համաշխարհային պատերազմի և Հայոց ցեղասպանության տարիներին³³: Նախ նշեմ քաղաքներն ու խոշոր բնակավայրերը (նկատեմ, որ ստորև բերվող աղյուսակները չեն հավակնում *ամբողջական* պատկերը տալուն)։

Շատախ/Թաղ	1915 թ. ապրիլի 1 – մայիսի 14	45 օր
Վան	1915 թ. ապրիլի 7 – մայիսի 3	27 օր
Շապին-Գարահիսար	1915 թ. հունիսի 2 – 29	28 օր
Մուշ	1915 թ. հունիսի 26-29	4 օր
Ֆրնտընագ	1915 թ. հուլիսի 6-26/օգոստոսի 3	21-28 օր
Ուրֆա	1915 թ. սեպտեմբերի 29 – հոկտեմ. 23	25 օր
Մարաշ	1920 թ. հունվարի 21 – փետրվարի 10	21 օր
Հաճըն	1920 թ. ապրիլի 1 – հոկտեմբերի 15	6.5 ամիս
Այնթապ	1920 թ. ապրիլի 1 – 1921 թ. փետրվ. 8	ավելի քան 10 ամիս

Գավառներում, այսինքն՝ բազմաթիվ փոքր ու մեծ գյուղերում հայերը մի քանի ժամից մինչև մի քանի օր, շարաթ ու ամիս ինքնապաշտպանվել են թշնամու դեմ։

Գավաշ (Վասպուրական)	1915 թ. ապրիլի 3 – մայիսի 11	38 օր
Փեսանդաշտ (Շատախի գավառ, Վասպուրական)	1915 թ. ապրիլի 14 – մայիսի 10	27 օր

32 Հարցին համառոտ անդրադարձը տե՛ս *Արտյոն Մարտյան*, «К вопросу об иконографическом восприятии памяти Первой мировой войны в армянской действительности», *Պատմաբանասիրական հանդես* 1 (2013), 3-5:

33 Խնդրի շուրջ քիչ չի գրվել, ընդհանրացնող բնույթի աշխատություններից նշեմ մի քանիսը. *Հերոսապատում Մեծ եղեռնի*, խմբ. Նազարեթ Պերպերեան, Սարգիս Մահսերեճեան, Շահանդուխտ, Նուպար Չարխուտեան (Պէլրոյթ, Համագգային, 1978): Ռուբեն Օ. Սահակյան, *Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կոիվները 1915 թվականին* (Երևան, Գիտություն, 2005): Նույնի, *Ինքնապաշտպանական կոիվները Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին և ՀՅ Դաշնակցությունը* (Երևան, ա. հ., 2010): Էդիկ Միսապյան, «Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը 1915 թվականին», *Հայկական բանակ* 1-2 (2015), 88-134:

Յոզղատ գավառի (Անկարայի նահանգ) հայկական գյուղեր	1915-1917 թթ.	
Սասուն	1915 թ. ապրիլ – օգոստոս	5 ամիս
Մուսա-լեռան գյուղեր	1915 թ. հուլիսի 21 – սեպտ. 12	53 օր
Խնուս գավառի հայկական գյուղեր	1915 թ. մայիս	
Խոտորջուրի գավառ	1918 թ. հունվարի 20 – մայիս	3.5 ամիս

Այսինքն՝ ցեղասպանության տարիներին շատ տեղերում հայերը զենքը (շատ հաճախ որսորդական և կայծքարե փականքով հրացաններով) ձեռքին պաշտպանել են իրենց և իրենց հարազատների ու ընտանիքների կյանքը, իրենց հայրենի բնակավայրերը: Խոշոր քաղաքներից պալքարն ավարտվել է հաղթանակով միայն Վան քաղաքում (լուս. 6), ուր մտել են հայկական կամավորական ջոկատներ, ապա և ռուսական զորքեր³⁴: Այստեղ 72 օր շարունակ գոյատևել է հայկական իշխանություն, այսինքն՝ հաղթանակին ուղեկցել է քաղաքական հաջողությունը³⁵: Սակայն հետո ռուսական զորքերն անսպասելիորեն նահանջել են, հայկական ուժերին էլ ստիպել են նահանջել իրենց հետ միասին: Եվ այսպես չորս անգամ³⁶: Վերջին անգամ հայկական իշխանությունը տեղի է տվել ու հեռացել քաղաքից 1918 թ. մարտին: Վանի ինքնապաշտպանության կարևորագույն արդյունքներից մեկն էլ այն է եղել, որ Վասպուրականի շուրջ 150 հազ. բնակչությունը վերապրել է ու ներգաղթել է Արևելյան Հայաստան³⁷, ևս մի քանի տասնյակ հազարը՝ Պարսկաստան ու այդտեղից էլ՝ Իրաք³⁸: Հաղթանակով են ավարտվել նաև մարտերը Շատախի կենտրոն Թաղում³⁹: Այնթապ քաղաքում մղված ինքնապաշտպանության հաղթական ավարտից ժամանակ

34 Հարցի շուրջ տե՛ս օրինակ՝ Արսէն Ա. Կէօրիկեան, *Վասպուրականի հերոսամարտը: 1915 ապրիլի 7 – 1915 մայիսի 7: Յոյս եւ լոյս* (Պէյրոս, Թեքէեան մշակութային միութեան հրատ., 1965): Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը – 75, կազմ. Հ. Դ. Փափազյան (Երևան, Հայաստան, 1990):

35 Հարցի շուրջ վերջին հրատարակություններից տե՛ս Ավետիս Հարությունյան, *Վան-Վասպուրականի կրոնամշակութային կյանքը և պետականության ստեղծման փորձը (1908-1918 թթ.)* (Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2018):

36 Հարցի շուրջ տե՛ս օրինակ՝ Ավետիս Հարությունյան, «Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության մեծ գաղթը. Պատճառները, ընթացքը, հետևանքները և պատասխանատվությունը», *Հայաստանի մայրաքաղաքները: Գիրք I. Վան: Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբերի 2010 թ.) նյութերի ժողովածու*, կազմ., խմբ. Հարություն Մարության (Երևան, Գիտություն, 2013), 170-196:

37 Robert Tatoyan, “WWI Armenian Refugees Census Data as a Source for Ottoman Armenian Population Numbers on the Eve of the Armenian Genocide,” *International Journal of Armenian Genocide Studies* 5, no. 1 (2020): 58-59.

38 Seda Ohanian, “The Passage of Van-Vaspourakan Refugees’ Through Persia, March - August 1918 (Under the Leadership of Kosti Hambardzumian and Levon Shaghoyan),” *Review of Armenian Studies* 2 (2019): 30-45.

39 Ա.Դօ, *Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին* (Երեւան, Լոյս տպ., 1917), 365-403:

անց (20 հոկտեմբերի 1921 թ.) հաջորդել է ֆրանսիական հրամանատարության համաձայնությունը քեմալական ուժերի հետ և քաղաքը լքելու որոշումը, ինչի հետևանքով տեղի հայությունը նույնպես բռնել է գաղթի ճամփան, սակայն խուսափել է զանգվածային կոտորածներից:

Որոշ վայրերում հայերը դիմադրել են շատ կարճ, այլ տեղերում՝ շաբաթներ և ամիսներ շարունակ: Կազմակերպված ու չկազմակերպված, զինված ու շատ քիչ զենք-զինամթերքով: Երևույթը շատ բազմադեմ է, գնահատականները՝ տարբեր, սակայն իրողությունն այն է, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայերը, որտեղ եղել է հնարավորություն, զենքը ձեռքներին դիմագրավել են իրենց բնաջնջելու եկած թշնամուն, պաշտպանել են իրենց ընտանիքներին ու հայրենիքը⁴⁰:

Մինչդեռ, ինչպես վերև արդեն նկատվեց, Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող ամենամյա հիշատակումների ժամանակ, որպես կանոն, շեշտադրումներն արվում են «ցեղասպանության զոհերին», երբեմն էլ, որպես լրացում, հիշվում են հայ ֆիդայիները, ինքնապաշտպանական մարտերը: Սակայն այս «լրացումն», այնուամենայնիվ, մաս չի կազմում պաշտոնական, ինստիտուցիոնալ ձևակերպման, ինչը, իմ համոզմամբ, բերում է զոհի կաղապարի, զոհի մշակույթի կայունացմանը: Արդյունքներից մեկն էլ այն է լինում, որ հայտնի ու դեռևս անհայտ ինքնապաշտպանության կռիվների մասնակիցները, այսկերպ, նույնպես ներառվում են «զոհերի» շարքում: Տասնամյակներ շարունակ հենց միայն նման շեշտադրումը հանգեցնում է նաև թերաբժեքության բարդությունների դրսևորումներին, ցեղասպանության հիշողությունը որպես բեռ ընկալելու երևույթներին, որոշ դեպքերում էլ՝ դրանից «ազատվելուն» ուղղված գործողությունների անհրաժեշտության գիտակցմանը:

Հրեից պարագայում Հոլոքոստի ավարտից ընդամենը ութ տարի անց որոշվեց հիշատակի օրն անվանել «Նահատակների և հերոսների հիշատակի օր», իսկ 1959 թ. այն ամրագրվեց օրենսդրորեն⁴¹: 1953 թ. Յադ Վաշեմի մասին ընդունված օրենքի ինը հոդվածը պարզաբանում են, թե ո՞վ պետք է հիշվի. զոհերը, ընտանիքները, համայնքները, հերոսները, հրեա զինվորները, պարտիզանները, վերջիններիս օժանդակողները և նրանք, ովքեր փորձում էին բարձր պահել իրենց արժանապատվությունը: Այսպիսով՝ ինը հոդվածից վեցը հասցեագրված են պայքարին, դիմադրությանը⁴²:

Հայոց պարագայում նման քայլեր չեն ձեռնարկվել⁴³: Անցել է հարյուր տարի:

40 Անդրադարձ հարցին տե՛ս Մարության, *Հայ ինքության պատկերագրությունը*, 61-67: Նույնի, «Հայոց ցեղասպանության և հրեաների Հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները», *Պատմաքաղաքական հանդես* 2 (2011), 31-32:

41 Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Day, https://knesset.gov.il/shoah/eng/shoah_memorialday_eng.pdf, դիտվել է 20.09.2021:

42 Martyrs' and Heroes Remembrance (Yad Vashem) Law 5713-1953, <https://www.yadvashem.org/about/yad-vashem-law.html>, դիտվել է 20.09.2021:

43 Պետք է նկատել, որ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագրի առաջին կետում խոսք է գնում նաև հերոսների մասին. «Ոգեկոչում է Հայոց ցեղասպանության մեկուկես միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակը և երախտագիտությամբ խոնարհվում *կյանքի ու մարդկային արժանապատվության համար պայքար մղած նահատակ և վերապրած հերոսների*

Ունենք Ցեղասպանության տարիների ինքնապաշտպանական կոիվների դեռևս լիարժեք գնահատականի սպասող իրողությունը, ունենք երեսնամյա ազգային պետականություն, արցախյան հաղթանակների և պայքարի գործոնը: Կարծում եմ վաղուց ժամանակն է վերաիմաստավորել հիշողության օրվա խորհուրդը, դրա անվանման մեջ իրականացնել առնվազն շեշտադրումների փոփոխություն և համապատասխան մասնագիտական ու հանրային քննարկումներից հետո շրջանառության մեջ դնել այլ բանաձևում. «Հայոց ցեղասպանության զոհերի և ինքնապաշտպանական կոիվների հերոսների հիշատակի օր» կամ «Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր. զոհեր, դիմադրողներ, վերապրածներ»⁴⁴, նաև այս կերպ հնարավորինս հստակեցնելով «ո՞ւմ եմ հիշում» հարցի պատասխանը:

Հարցի բանավոր քննարկումների ժամանակ մասնագիտական և ոչ-մասնագիտական շրջանակներից երբեմն հնչում են մտահոգություններ, թե այս կերպ մենք կարող ենք ջուր լցնել թուրքական ժխտողականությանը, որի հիմնական կռվաններից է հայերին դավաճանության, զենքը ձեռքին Օսմանյան հայրենիքի դեմ ապստամբելու մեջ մեղադրելը: Ընդամենը երկու հակափաստարկ բերեմ: Առաջին. Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տեղ գտած զինված ինքնապաշտպանությունների մասին հայ պատմաբանները գրում են արդեն հարյուր տարի: Անընդհատ նորանոր փաստեր են մեջտեղ բերվում, բացահայտվում են անօրինական սխարանքների նախկինում անհայտ էջեր: Ինքնապաշտպանությունների տարաբնույթ դրսևորումների նկարագրություններ են առկա նաև ականատես-վերապրածների հուշագրություններում: Այսինքն՝ եթե թուրք ժխտողական պատմաբանները ցանկանան հատուկ շեշտադրում անել ինքնապաշտպանությունների գործոնի վրա, ապա դրան նվիրված հայ պատմաբանների ուսումնասիրությունները, զանազան աղբյուրները շարադրված են, տպագրված են ու դրված են սեղանին արդեն մեկ դար շարունակ: Երկրորդ. ապստամբությունն ու ինքնապաշտպանությունն որակապես տարբեր երևույթներ են: Հայ մարդիկ ինքնապաշտպանության դիմել են ճարահատյալ, իրենց ու իրենց ընտանիքների, հարազատների, բարեկամների կյանքը փրկելու համար: Ինքնապաշտպանությունները եղել են տարերային, դրանց նախորդող իրադարձություններին ի պատասխան, մահաբեր վտանգն աչքի առջև ունենալու գիտակցությամբ: Այնպես որ, եթե մեղադրանքներ կարելի է հնչեցնել, ապա միայն հայոց կողմից, որոնք արդեն ունեին թե 1894-96 թթ. համիդյան ջարդերի հիշողությունը, թե Ադանայի կոտորածների մասին գիտելիքը և այլն:

անջև» [ընդգծումն իմն է.-Հ.Մ.]:

44 Հարություն Մարության, «Ինքնապաշտպանության ֆենոմենը Հայոց ցեղասպանության տարիներին և հիշատակի օրվա վերաբանաձևման խնդիրը», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 3, no. 1-2 (2015), 80: Նույնի, «Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա ձևավորումը», 134:

ԻՆՉ ԵՄ ՀԻՇՈՒՄ

Նախ և առաջ թերևս պետք է փաստել մեկ իրողություն. երբ ցեղասպանությունը վերապրածներն արդեն վախճանվել են, նրանց երրորդ-չորրորդ սերնդի մեջ ցեղասպանության կոլեկտիվ հիշողությունը փոխարինվում է ցեղասպանության պատմական հիշողությամբ⁴⁵: Այսինքն՝ ցեղասպանության հիշողության մեջ տեղեկատվության առաջնային աղբյուր են դառնում ոչ թե ականատեսները, վերապրածները, այլ պատմության դասագրքերը, պատմաբանների հետազոտությունները, գեղարվեստական գրականությունը, հուշագրությունները, ֆիլմերը, զանգվածային լրատվության միջոցները: Այս պարագայում պետք է ամրագրել, որ աստիճանաբար տեղ է գտնում «ցեղասպանության հիշողության» նոր մշակույթի ձևավորման գործընթաց, որի բնութագրական գծերի թվում են.

- Միջազգային հարթակներում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման-չճանաչման հարցի էապես քաղաքականացված լինելու գիտակցումը,
- ցեղասպանության հիշողության մեջ առկա տրավմատիկ երանգների հաղթահարման գործնական փորձերը,
- ցեղասպանության հիշողության մեջ իրավական բաղադրիչի դերի բարձրացման անհրաժեշտության գիտակցումը:

«Ինչ եմ հիշում» հարցի պատասխանի մի մասը հնչեց «Ո՛ւմ եմ հիշում» հարցի պարզաբանումներում: Եթե փորձեմ համառոտ ընդհանրացնել, ապա պետք է հիշել այն սարսափելի արհավիրքները, որին ենթարկվեց հայ ժողովուրդը ցեղասպանության տարիներին, հսկայական ու անդառնալի մարդկային կորուստները, հայրենագրկումը, հազարամյա մշակութային արժեքների ոչնչացումը: Ցեղասպանության հիշողության նշաձու շերտերը «տրավմատիկ հիշողություն» հասկացության մասերն են:

Մարտահրավերն այս հարցում այն է, որ պետք է հիշել ոչ միայն տրավման, այլև շեշտադրումներ անել ցեղասպանության տարիների ձեռքբերումներին, ի մասնավորի՝ պայքարին ու հաղթանակին, այդ թվում՝ զինված ինքնապաշտպանություններին, հերոսական պայքարի առանձին դրվագներին, կենդանի մնալու, վերապրելու և նոր կյանք վերակերտելու ունակություններին: Այս կերպ է, որ ցեղասպանության հիշողությունը դառնում է հարստություն, այլ ոչ թե բեռ, որ կարելի է հարկ եղած դեպքում թողափել:

45 Ըստ հիշողության հարցերի խոշորագույն տեսաբան Մորից Հալբվախսի՝ հիշողության բնագավառում գատորոշվում են ինքնակենսագրական հիշողությունը, պատմական հիշողությունը, պատմությունը և կոլեկտիվ հիշողությունը: *Ինքնակենսագրական հիշողությունը* հիշողություն է այն իրադարձությունների մասին, որոնք արդյունք են մեր կենսափորձի: Մինչդեռ *պատմական հիշողությունն* այն հիշողությունն է, որ մեզ է հասնում միայն պատմական գրառումների միջոցով: *Պատմությունն* այն հիշվող անցյալն է, որի նկատմամբ մենք չունենք «օրգանական» հարաբերություն, այն անցյալը, որն այլևս մեր կյանքի կարևոր մասը չէ, մինչդեռ *կոլեկտիվ հիշողությունն* ակտիվ անցյալն է, որը ձևավորում է մեր ինքնությունները: Հիշողությունն անխուսափելիորեն ճանապարհ է տալիս պատմությանը, երբ մենք կորցնում ենք կապը մեր անցյալների հետ: Jeffrey K. Olick and Joyce Robbins, "Social memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices," *Annual Review of Sociology* 24 (1998): 111; Jeffrey K. Olick, "Collective Memory: The Two Cultures," *Sociological Theory* 17, no. 3 (1999): 335.

Երախտագիտությամբ հիշելու արժանի են նաև, ինչպես արդեն նշվեց, հայ և օտար բարերարների ու մարդասերների հումանիտար օժանդակությունը: Կարծում եմ, որ այս հարցում նույնպես պետք է արվեն հատուկ շեշտադրումներ: Օրինակ, վերջերս մեջտեղ են գալիս աշխատանքներ, որտեղ վերոնշյալ հարցերը դիտարկվում են «հումանիտար դիմադրության» տեսության լույսի ներքո, երբ հայոց փրկության գործը դառնում է աքսորավայրերում կամ դրանց մերձակայքում ապաստանած հայության, նաև արդեն առկա հայկական գաղութների կազմակերպչական գործունեության ակտիվացման խթան: Ես սրան կավելացնեի *բարոյական դիմադրություն* ձևակերպումը, որի արդյունքը կարելի է որակել *բարոյական հաղթանակ* եզրույթով: Ի վերջո, չէ՞ որ ամենատարբեր գոհողությունների (պաշտոնյաների կաշառք, փախուստ, կեղծ կրոնափոխություն, եկեղեցու և այլ կառույցների միջոցով կազմակերպված դիմադրության իրականացում աքսորվելու դեմ, գոյատևում ամեն գնով և այլն) դիմող, անպատմելի տառապանքների միջով անցնող հայ մարդիկ *ողջ* էին մնում: Այսինքն՝ հայերի իսպառ բնաջնջումը տեղի չէր ունենում *նաև* հայոց ոչ բռնի դիմադրության շնորհիվ⁴⁶:

Ողջ մնալու համար մղվող պայքարն ունեցել է բազմաթիվ դրսևորումներ, որոնց հավուր պատշաճի վերհանումը և մատուցումը բազմապիսի դրական բնույթի ազդակներ ու լիցքեր կարող է մեջտեղ բերել և փոխանցել ներկա սերունդներին: Ցեղասպանության տարիներին շատ հաճախ հայերը պասիվ գոհեր չէին, որոնք դատապարտվածի անտարբերությամբ սպասում էին իրենց վախճանին: Բազմաթիվ են արխիվային նյութերում գրանցված ու բանավոր պատմությունների միջոցով փոխանցված փոխօգնության իրողությունները՝ անձնագոհության հասնող ներընտանեկան ամուր կապերի, հարազատների ու բարեկամների, ընկերների, ծանոթ ու անծանոթ մարդկանց միջև անշահախնդիր օգնության, մեկը մյուսին հասնելու, վերջին կտոր հացով կիսվելու, բարոյական բարձր արժանիքների մասին վկայող քայլերի դրսևորումների մասին: Այս ոչ բռնի դիմադրությունը տեղ էր գտնում թե՛ աքսորի ճանապարհին, թե՛ աքսորավայրերում ու մահվան ճամբարներում, գաղթականներով լեցուն քաղաքներում ու գյուղերում: Կյանքը յուրովի շարունակվում էր նաև նման դժնդակ պայմաններում. մարդիկ սիրահարվում էին, ընտանիքներ էին կազմում, նոր կյանքի հիմքերը դնում: Ոչ թե լեգենդներ, այլ իրողություններ են այն պատմությունները, երբ մեծերը փոքրերին անապատի ավազների վրա հայկական այբուբենի տառերն էին սովորեցնում, փոխանցում կյանքի ու մասնագիտական հմտությունների գիտելիքները: Ցեղասպանության տարիների նման իրողությունները, անգամ առանձին դրվագները, ողջ մնալու և նոր կյանք ստեղծելու արվեստը պետք է անընդհատ վեր հանել, գրանցել, հիշել ու հպարտանալ: Մի բան, որ մեծ վարպետությամբ գեղարվեստական երկերի, փաստավավերագրական ու գեղարվեստական ֆիլմերի միջոցով տասնյակ տարիներ արվում է, օրինակ, Հոլոքոստն ուսումնասիրողների և համաշխարհային հանրությանը հավուր պատշաճի մատուցողների կողմից:

46 Մանրամասն տե՛ս Khachig Mouradian, *The Resistance Network: The Armenian Genocide and Humanitarianism in Ottoman Syria, 1915–1918* (East Lansing: Michigan State University press, 2021).

ԻՆՉՊԵՍ ԵՄ ՀԻՇՈՒՄ

Այս հարցը կարելի է բաժանել առնվազն երեք մասի՝ ա) թե ինչպես է հիշվում Ցեղասպանությունը տարվա ընթացքում, բ) ապրիլի 24-ին, գ) անհրաժեշտության դեպքում մեջտեղ բերվում որպես հայոց ինքնության կարևորագույն դրսևորումներից մեկը:

Թեման շատ ընդարձակ է, ուստի ես կփորձեմ շեշտադրումներ անել միայն երեք մարտահրավերի շուրջ՝ ապրիլքսանչորայան երթեր, Հայոց ցեղասպանության հուշարձաններ-թանգարաններ, Հայոց ցեղասպանության դասավանդման հարցեր:

Շուրջ հինգուկես տասնամյակ ապրիլի 24-ին հայ ժողովուրդը, Հայաստանի քաղաքացիները, բազմաթիվ օտարազգիներ, Հայաստանում հավատարմագրված դիվանագիտական կորպուսի ներկայացուցիչներ ինքնակազմակերպված ձևով, առանց պետության միջամտության, բարձրանում են Ծիծեռնակաբերդի բարձունք՝ հարգանքի տուրք մատուցելու Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակին: Մարդիկ գալիս են մենակ, ընկերներով, ընտանիքներով, աշխատանքային կոլեկտիվներով, կուսակցական գաղափարակից ընկերներով: Ապրիլքսանչորայան երթերի ժամանակ, թերևս, տեղ է գտնում սգալու և արժանապատիվ հիշողության մի յուրահատուկ համակցություն՝ բազմապիսի դրսևորումներով⁴⁷: Այդ օրն է առավել ակնառու ձևով դրսևորվում այն իրողությունը, որ Հայոց ցեղասպանության հիշողությունը եղել և շարունակում է մնալ հայոց ինքնության կարևորագույն դրսևորումներից մեկը, այն եզակի տարրերից, որ անտեսանելի թվերով միավորում է հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներին, որի շուրջ համախմբվում են տարբեր տարիքի, սոցիալական դիրքի, խավի, տարբեր լեզուներով խոսող հայ մարդիկ (լուս. 7): Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա ոգեկոչումը մեկօրյա իրադարձության մեջ ցեղասպանության հիշողության՝ հասարակության մեջ տվյալ պահին գոյություն ունեցող վիճակի մարմնավորումն է, այսինքն՝ այդ օրվա վիճակով առկա իրողությունների ու պատկերացումների, տարվող քաղաքականության ու քարոզչության հանրագումարը⁴⁸:

Եվ, այնուամենայնիվ, այս հարցում ևս առկա են մարտահրավերներ: Ապրիլքսանչորայան երթերի մասնակիցների մի մասը 1.5 միլիոն նահատակների հիշատակին հարգանքի տուրք մատուցելիս հիշում են իրենց տատիկ-պապիկներին, հեռու-մոտիկ հարազատներին կամ դասագրքերից ու գեղարվեստական գրականությունից, ֆիլմերից հայտնի գրողներին ու գործիչներին, պարզապես շարքային մարդկանց, ծանոթ և անծանոթ զոհերի հավաքականությանը: Ինչպես ցույց են տալիս դիտարկումները,

47 Հարցի հանգամանալի քննարկումը տե՛ս Арутюн Марутян, “Памятник жертвам геноцида в контексте ритуалов памяти армянского народа,” *Этнографическое обозрение* 3 (2008): 119-128; Մարության, *Հայ ինքնության պատկերագրությունը*, 72-78: Հմմտ. Յարութին Մարութեան, «Գերեզմանոցային մշակույթի դրսևորումները հայոց յուշարձանային համալիրներում», *Հանդես Անսորեայ* 1-12 (2020), 445-468:

48 Ապրիլքսանչորայան ժողովրդական ինքնաբերական երթերը, որոնք հայոց նորագույն մշակութային ժառանգության մեջ ավելի քան հինգ տասնամյակ է, ինչ կայուն տեղ ունեն, կարելի է ասել, որ հայ ժողովրդական նորագույն մշակույթի հարստություններից են, և արժանի են գրանցվելու ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության գանձարանում:

հատկապես վերապրածների երրորդ-չորրորդ սերնդի ներկայացուցիչների մեջ այդ հիշողությունն աստիճանաբար ավելի ու ավելի սիմվոլիկ գիտելիքի ոլորտ է տեղափոխվում, երբ մոռացվում են նախնիների անուն-ազգանունները, ծննդավայրը, զոհվելու կամ փրկվելու պատմությունների հանգամանքները: Այս մարտահրավերին դիմագրավելու ձև կարող էր լինել ապրիլքսանչորսյան երթերին նոր տարրեր ավելացնելը, որոնք որակապես նոր իմաստ ու բովանդակություն կհաղորդեին դրանց. նկատի ունեմ երթի մասնակիցների կողմից Հայոց ցեղասպանության զոհերի ու վերապրածների դիմապատկերներով ցուցանակ/վահանակներ տանելը⁴⁹: Եթե նկար չի պահպանվել, ապա վահանակների վրա կարելի էր գրել միայն երթի մասնակիցների նախնիների անուն-ազգանունները, հետևաբար կարճ տեղեկատվական տեքստերով: Երանք, ում նախնիները չեն ենթարկվել ցեղասպանության, կարող էին բռնել արևմտահայ մտավորականների, ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսների, Արևմտյան Հայաստանի վանքերի ու եկեղեցիների և այլ մշակութային ու բնության տեսարանների պատկերներով ցուցանակ/վահանակներ՝ այսկերպ պատասխանելով «ո՞ւմ եմ հիշում» և «ի՞նչ եմ հիշում» հարցերին: Նման «զենքով» զինված բազմա-հազարանոց երթերը Հայոց ցեղասպանության հիշողության պահպանման և այն աշխարհին ներկայացնելու հզոր ցուցիչներ կարող էին լինել:

Իմ համոզմամբ՝ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հավաքականության մեջ անհատականացման/նույնականացման սկզբունքի⁵⁰ ներառումը՝ դրա պատկերագրությունը կերտելու ճանապարհով, այն հնարավոր ձևերից մեկն է, որը թույլ է տալիս ավելի ամրացնել Հայոց ցեղասպանության հիշողությունը: Մի առիթով այս հարցի քննարկման ժամանակ պաշտոնյաներից մեկի խորհրդականի կողմից հնչեց առարկություն, որ այն Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակի առթիվ վերջին տարիներին մայիսի 9-ին տեղ գտնող «Անմահ գունդ» երթի նմանակումը կարող է ընկալվել և որակվել որպես հայերի ռուսասիրության հերթական դրսևորումներից, երբ հայերը փորձում են կապկել ռուսական անգամ հիշողության մշակույթի մեջ: Ձևի և բովանդակության առումով գուցե նմանություն կարելի է տեսնել՝ երկու դեպքում էլ, լայն առումով, գործ ունենք նախնիների պաշտամունքի յուրօրինակ դրսևորման, նաև անձնական/ընտանեկան հիշողությունը հանրային դարձնելու երևույթի հետ. մի դեպքում դա հաղթանակի հպարտությունն է ու դրա համար վճարած ծանր գինը, մյուս դեպքում՝ կորուստի ահռելիությունը և վերապրելու, նոր կյանք վերակերտելու եզակի ունակությունը: Այս երևույթներն ի ցույց դնելու հարցում, կարծում եմ, որևէ վատ բան չկա: Երկու պարագայում էլ գործ ունենք որոշակի պետական գաղափարախոսության,

49 Առաջարկը նման ձևակերպմամբ առաջին անգամ հնչել է իմ կողմից Վարդան Օսանյանի վարած «Զափ ու սահման. Մայիս՝ հաղթանակների ամիս» հեռուստաքննարկման ժամանակ («Երկիր մեդիա», 14 մայիսի 2017 թ.): Տե՛ս նաև՝ Հարություն Մարության, «Ինչպես հաղթահարել «զոհի բարդույթը»», *Հայաստանի Հանրապետություն* օրաթերթ (Երևան), 12 մարտի 2019:

50 Նման մի փորձ կարելի է որակել «Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած քնտանիքների ճակատագրերի հետքերով» խորագրով ժամանակավոր ցուցադրության բացումը Հայոց ցեղասպանության թանգարանում 2021 թ. ապրիլին: Մանրամասն տե՛ս <http://www.genocide-museum.am/arm/21.04.2021.php>: Տե՛ս նաև <http://www.genocide-museum.am/arm/12.10.21.php>, դիտվել է 20.09.2021:

նաև ինքնության դրսևորումների հետ՝ բյուրավոր կյանքեր արժեցած հաղթանակ համամարդկային չարիքի՝ նացիզմի դեմ և դրանից ընդամենը երեսուն տարի առաջ այդ մարդատյաց գաղափարախոսության հոգևոր ծնողներից մեկի՝ մեկ այլ չարիքի՝ թուրքիզմի/պանթուրքիզմի դրսևորման արդյունքները:

2020 թ. ապրիլի 24-ը, կորոնավիրուսի համավարակի պատճառով, 1968 թվականից ի վեր առաջին անգամ նշվեց առանց դեպի Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշարձան երթի անցկացման: Ընտրվեց «վիրտուալ երթի» իրականացման եղանակը, երբ մարդիկ իրենց ներկայության մասին տեղյակ էին պահում իրենց անուն-ազգանունները sms հաղորդագրություններով բջջային հեռախոսային ծառայությանն ուղարկելու միջոցով, և այդ տվյալներն այնուհետև արտապատկերվում էին Ցեղասպանության զոհերի հուշարձանի արտաքին պատերին: Կարծում եմ, որ «ներկա լինելու»/«մասնակցության» այդ ձևը կարելի է կիրառել նաև հետագայում հատկապես հեռու շրջաններում բնակվողների և ինչ-ինչ պատճառներով երթին մասնակցելու հնարավորություն չունեցողների համար՝ լինեն նրանք Հայաստանից թե արտերկրից: Հայոց ցեղասպանության զոհերի հավաքականության մեջ անհատականացման գործընթացի մեկ այլ տարբերակ կարող էր լինել Հիշողության տաճարի/սրահի դեպի անմար կրակը խոնարհված սալերից մի քանիսի գագաթին պրոյեկտորներ դնելը և ցեղասպանության զոհերի ու վերապրածների, պարզապես ընտանեկան լուսանկարների, նաև ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսների, շարքային դիմադրողների թվայնացված պատկերների ցուցադրումը հուշարձանի ներսի պատերի մակերեսին և կամ պրոյեկտորներով այդ նույն լուսանկարների, նաև Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի հայաշատ բնակավայրերի, պատմամշակութային հուշարձանների լուսանկարների արտապատկերումը հարյուր մետր երկարությամբ Հիշողության պատի ողջ մակերեսով: Ցեղասպանության զոհերի հավաքականության մեջ անհատականացման գործընթացի մեկ այլ դրսևորում կարող էր լինել հուշապատի երկայնքով կամ մի քանի հատվածներում ժամանակավոր, ճաշակով ձևավորված տախտակամածերի կամ այլ հարմարանքների տեղադրումը, որոնց վրա մարդիկ հնարավորություն կունենային ամրացնել իրենց գոհված կամ վերապրած հարազատների ու բարեկամների լուսանկարները՝ այդ կերպ յուրովի «կենդանացնելով», «մարդկային շունչ» հաղորդելով հուշապատի վրա փորագրված բնակավայրերի անվանումներին:

«Ոչ որ չի մոռացվել, ոչինչ չի մոռացվել», «Հիշել բոլորին անուն առ անուն» և «Հիշել, չի կարելի մոռանալ» կարգախոսները լոկ անցած-գնացած տարիներին բնորոշ տեքստեր չեն, դրանք եղել և շարունակում են մնալ այժմեական, հիշողության ամրապնդման գործուն միջոցներ նաև մեր օրերում:

«Ինչպե՞ս եմ հիշում» հարցադրման մեջ կան միմյանց փոխկապակցված մի շարք մարտահրավերներ, որոնք նույնպես որոշակի լուծումների կարիք ունեն: Դրանցից մի մասի հարցում անդառնալիորեն ուշացել ենք, որոշները դեռևս հնարավորություն ունենք հաղթահարելու: Մարտահրավերներից մեկն այն մոտեցումն է, որ Հայոց ցեղասպանությունը դեռևս շարունակվում է աշխարհին ներկայացվել գերազանցա-

պես որպես ազգային ողբերգություն, այն դեռևս չի մատուցվում որպես չարիք մարդկության դեմ, որպես համամարդկային մակարդակի ողբերգության մաս: Որպես այդպիսի խոսույթ եղել և շարունակում է մնալ Հոլոքոստը: Պատճառները բազմաթիվ են, այդ թվում և այն, որ աշխարհում գործում են շուրջ յոթ տասնյակ թանգարաններ ու ցուցադրություններ, նվիրված Հոլոքոստի լուսաբանմանը, մինչդեռ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված է հազիվ երեք-չորս թանգարան ու ցուցադրություն⁵¹: Հոլոքոստն իրավամբ ներկայացվում է աշխարհին որպես համամարդկային չարիք, որի չկրկնվելու համար անհրաժեշտ է իմանալ դրա հիմնական դասերը, ինչն էլ իրականացվում է աշխարհի բազմաթիվ պետությունների կրթական համակարգում Հոլոքոստի դասավանդման ներառման միջոցով: Նաև նման ներկայացման շնորհիվ է, որ Հոլոքոստի թանգարանների կառուցման ու գործունեության ապահովման, ցուցադրությունների իրականացման մեջ ներգրավված է ոչ միայն հրեական կապիտալը, այլ նաև տվյալ երկրի պետական բյուջեն:

Փոխարենը Հայաստանում և Սփյուռքում առկա են հարյուրավոր հուշարձաններ, նվիրված Ցեղասպանության զոհերի հիշատակին⁵²: Դրանց մեծ մասը խաչքարեր են, որոնց մոտ սփյուռքահայերն ու օտարազգիները հավաքվում են, որպես կանոն, տարին մեկ-երկու անգամ միայն, մինչդեռ թանգարանը՝ թեկուզ և փոքր, գործում է տարեկան առնվազն 300 օր: Ընդ որում թանգարանները, հաճախ, նաև հետազոտական կենտրոններ են: Այսինքն, թանգարանի և հուշարձանի քարոզչական հնարավորությունները բազմապատիկ անգամ տարբեր են: Մինևույն ժամանակ թանգարանների/ցուցադրությունների կազմակերպման փոխարեն հուշարձաններին գերապատվություն տալը վկայում է սփյուռքահայ համայնքների՝ տվյալ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում թույլ ներգրավվածության մասին, եթե խիստ ասեմ՝ գետտոյականության դրսևորում է:

«Ինչպե՞ս եմ հիշում»-ի կարևոր բաղադրիչներից է ցեղասպանության դասավանդման հարցը: Հայաստանյան դպրոցներում Հայոց ցեղասպանությանն անդրադարձ է արվում միայն Հայոց պատմության դասաժամերին, այսինքն՝ այն դիտվում է միայն հայերի/Հայաստանի պատմության մաս: Եթե Գերմանիայի խորհրդարանը կամ ԱՄՆ կոնգրեսն ու սենատն իրենց որոշումներում կարևորում են Հայոց ցեղասպանության դասավանդման անհրաժեշտությունն իրենց երկրներում⁵³,

51 Հարցի մանրամասն քննարկումը տե՛ս Հարություն Մարության, «Թանգարան և հուշարձան (հայոց և հրեաների փորձառության համեմատական վերլուծություն)», *Պատմաբանասիրական հանդես* 3 (2014), 58-79; Harutyun Marutyan, "Museums and Monuments: Comparative Analysis of Armenian and Jewish Experiences in Memory Policies," *Études Arméniennes Contemporaines* 3: Juifs, Arméniens: un siècle d'État (2014): 57-79.

52 Մանրամասն տե՛ս *Ցավի, հիշողության և պայքարի կոթողներ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված կոթողներ* (Երևան, Տիգրան Մեծ, 2010) պատկերազիրքը, ինչպես նաև Վաշինգտոնի Հայկական ազգային ինստիտուտի (Armenian National Institute) կայքէջը՝ <http://www.armenian-genocide.org/memorials.html>, դիտվել է 20.09.2021:

53 Գերմանիայի Դաշնության բունդեսթագի 2016 թ. հունիսի 2-ին ընդունված բանաձևում նշվում է. «Այսօր Գերմանիայի դպրոցական, համալսարանական եւ քաղաքական կրթության առջև պարտականություն է ծառանում ուսումնական ծրագրերում և նյութերում ընդգրկել հայերի տեղահանման և

ապա Հայաստանում այդ թեմային դպրոցական դասագրքերում նվիրված է ընդամենը մի քանի դաս: Գումարած այն, որ ոչ քիչ դեպքերում թե՛ ծնողները, թե՛ քաղաքացիական հասարակությունն այն կարծիքին են, որ Յեղասպանության դասավանդումը կհանգեցնի երեխաների մեջ զոհի կաղապարի և այլ բացասական բարդությունների ձևավորմանը: Ես բնավ այդ մտավախությունը չեմ կիսում, և դրա պատասխանի տարրերն առկա են «Ինչ եմ հիշում» ենթագլխում: Այսինքն՝ մենք կարիք ունենք մանկավարժության արդի համաշխարհային փորձին տիրապետող մասնագետների, որոնց մասնակցությամբ կարող էին մշակվել ցեղասպանությունների դասավանդման մեթոդաբանություններ հայաստանյան և օտարերկրյա դպրոցական կրթության համակարգի համար: Դրա լուծումներից մեկը կարող էր լինել Հայոց ցեղասպանությանն, այլ ցեղասպանություններին առնչվող թվանշանայնացված գրականության լայն բազայի ձևավորումը և համացանցում դրա տեղադրումը, ապա և աշակերտների՝ դրանց ծանոթանալու և վերլուծություններ կատարելու ճանապարհով ինքնուրույն հետազոտություններ կատարելը և դասերին աշխատանքի արդյունքները ներկայացնելը: Եվ կամ, ինչպես արդեն նշվել է «Ո՞ւմ եմ հիշում» մասում՝ ակնատես-վերապրածների թվանշանայնացված պատմությունների համացանցային շտեմարանի ստեղծումը և աշակերտների ուժերով անհատ մարդկանց կյանքի օրինակով Յեղասպանության ընդհանուր պատկերի, ընդհանուր օրինաչափությունների վերհանման փորձերի իրականացումը: Ինչևէ, ՀՅԹԻ-ն փորձելու է հարցին նվիրված միջազգային գիտաժողով հրավիրել՝ «Հայոց ցեղասպանության դասավանդման մարտահրավերները 21-րդ դարում» վերտառությամբ 2022 թվականի ապրիլին:

Հիշողության մեկ այլ ձև կարող է պարկային դրսևորում ունենալ: Բանն այն է, որ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը շրջապատված է 100 հա կանաչապատ տարածքով, որի պահպանումն ու կառավարումը 2004 թ. պետությունը վստահել է ՀՅԹԻ-ին՝ անհատույց օգտագործման իրավունքով: Երևանի սրտում տեղակայված հանրային այս տարածքը միայն մասամբ է մշակված: Այդուհանդերձ, այն Երևանի կանաչապատ ամենակարևոր տարածքն է և կարող է վերածվել խորհրդանշական հանրային տարածքի: Մանրամասնեմ: Մարտահրավերն այն է, որ նշված 100 հա կանաչ տարածքը կարելի է վերածել «Հիշողության զբոսայգու»⁵⁴: Դա ենթադրում է զբոսայգին 13 հատվածների բաժանել, որոնցից յուրաքանչյուրը կկրի

բնաջնջման պատմությունը որպես 20-րդ դարի էթնիկ բախումների պատմության մաս՝ ավանդելով այն գալիք սերունդներին», <http://www.genocide-museum.am/arm/Germany.php>: ԱՄՆ կոնգրեսի և սենատի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման բանաձևերում (ընդունված համապատասխանաբար 2019 թ. հոկտեմբերի 29-ին և դեկտեմբերի 12-ին) կոչ է արվում «խրախուսել Հայոց ցեղասպանության փաստերի՝ ներառյալ մարդասիրական օգնության գործում Միացյալ Նահանգների դերի և մարդկության դեմ ներկայումս իրականացվող հանցագործությունների ու Հայոց ցեղասպանության միջև առնչությունների վերաբերյալ կրթությունը և հանրային իրազեկվածությունը» <http://www.genocide-museum.am/arm/30.10.2019-USACongress.php>; http://www.genocide-museum.am/arm/news-H_RES150.php, դիտվել է 20.09.2021:

54 Առաջարկը բարձրաձայնվել է իմ հեղինակած տեսականում 2018 թ. սեպտեմբերի 14-ին, նաև՝ տարբեր հարցազրույցներում՝ հրապարակված «Ժամանակ»-ում (Ստամբուլ)՝ 3 հոկտ. 2018 թ., «Զարթոնք»-ում (Բեյրութ)՝ 20 նոյեմբերի 2018 թ., «Ազատ օր»-ում (Աթենք)՝ 13 հունվարի 2020 թ., տարբեր քննարկումներում և խորհրդակցություններում:

Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի որևէ շրջանի կամ քաղաքի/բնակավայրի, կամ Անատոլիայում և Թրակիայում հաստատված հայկական համայնքների անվանում: Գեղարվեստական և տեղեկատվական նպատակներով յուրաքանչյուր հատված կկազմակերպվի որևէ կենտրոնի շուրջ, որը կլինի տվյալ տարածաշրջանը կամ քաղաքը լավագույնս բնորոշող արվեստի խորհրդանշական կամ ճարտարապետական նմուշ: Կտեղադրվեն մուտիմենդիա սարքեր, որոնց միջոցով կկազմակերպվեն յուրօրինակ փոքր ցուցադրություններ, կմատուցվի համապատասխան գիտելիք և տեղեկատվություն այդ շրջանի պատմության և մշակույթի մասին: Յուրաքանչյուր հատված փաստորեն կարող է ներկայացնել հայոց հավաքական հիշողության մաս և այդ կերպ մաս կազմել թանգարանի հիմնական ցուցադրության: Բացի խորհրդանշական կենտրոնից, յուրաքանչյուր հատված, հնարավորության դեպքում, կարող է ունենալ ներկայացվող տարածաշրջանը բնութագրող բուսականություն: Հատվածները կմիանան կողային ուղիներով, որոնք կհատվեն իրար մինչ Ցեղասպանության հուշահամալիրը: Հարյուր հեկտարանոց «Հիշողության զբոսայգին» թույլ կտա տեղացի և օտարազգի այցելուներին պարբերաբար թարմացնել իրենց գիտելիքը հայոց ոչ հեռավոր անցյալի մասին, հայ այցելուների պարագայում՝ պահպանել կապը նախնիների բնակության վայրերի, այլ կերպ ասած՝ վառ պահել հիշողությունը պատմական հայրենիքի, նրա առանձին հատվածների պատմության ու մշակույթի հետ (լուս. 8):

«Ինչպե՞ս եմ հիշում» հարցի պատասխանը խիստ համառոտ բնութագրելու պարագայում ես կառաջարկեի առաջնորդվել ոչ թե սգի, ոչ թե այլատյացության, և ոչ էլ պասիվ հիշողության վրա հենված մոտեցումների կառուցումով, այլ *«արժանապատիվ հիշողություն»* եզրույթով բնորոշվող կոնցեպտուալ մոտեցմամբ, որը, թերևս, դեռ լրացուցիչ մշակումների անհրաժեշտություն է զգում:

ԻՆՉ ԵՄ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ

Այս հարցի պատասխանն առաջին հայացքից թվում է, թե պարզ է, սակայն իրականում բավականին բարդ է⁵⁵: Լայն առումով թերևս կարելի է առանձնացնել բարոյական կատեգորիաների մաս կազմող «արդարություն» ձևակերպումը՝ նկատի ունենալով «հայոց ոտնահարված իրավունքների վերականգնում» խոսույթը: Եվ շատ հաճախ «արդարություն» բառին կցվում է «պատմական» ածականի որակ ստացած հատկացուցիչը և այդպիսով խիստ համամարդկային «արդարություն» հասկացությունից առանձնացվում է, հայոց համոզմամբ, նույնպես կոնցեպտուալ մի հատված⁵⁶, որը, սակայն, իմ կարծիքով, համապատասխան փիլիսոփայական մշակ-

55 Հարցի շուրջ տե՛ս նաև՝ դր. Երուանդ Հ. Քասունի, «Անտեր պահանջատիրություն» և «Ուղեկորոյս պահանջատիրություն» հոդվածները նույն հեղինակի *Լուսարձակի տակ անհաճոյ ըլլալու երանությունը* (Պէլյութ, հրատ. Ե.Հ.-Ք., 2017) հոդվածների ժողովածուի էջ 82-96-ում և 97-127-ում:

56 Իմ համոզմամբ՝ «ճշմարտության և արդարության համամարդկային գաղափարները՝ համեմված պատմության գործոնով, դառնալով *պատմական ճշմարտություն, պատմական արդարություն և պատմական հիշողություն*, չնայած բազմաթիվ փորձություններին, եղել են և շարունակում են մնալ հայկական ազգային ինքնության կարևորագույն բաղադրիչները»: Մարության, *Հայ ինքնության*

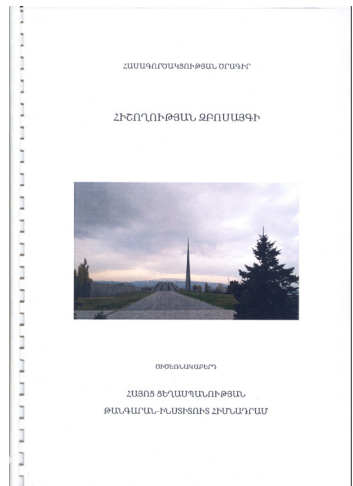
Լուս. 5. Դրվագ հիշատակի քայլերից: Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր, 24 ապրիլի 1990 թ.: Լուս.-ը՝ Հ. Մարությանի:

Լուս. 6. Դրվագ Վանի ինքնապաշտպանությունից. ապրիլ-մայիս 1915 թ.:

Լուս. 7. Մարդկանց երթը դեպի Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշարձան: 24 ապրիլի 2018 թ.: Լուս.-ը՝ Հ. Մարությանի:

Լուս. 8. «Հիշողության զրոսագիծ» նախագիծը: 2019-20 թթ.:

վածություն դեռևս չունի:

«Պատմական արդարության վերականգնում» ձևակերպումն հայոց մեջ ունի հոմանիշ՝ «հատուցում», որի մանրամասնման փորձերը հետազոտողին տանում է միջազգային իրավունքի դաշտ ու կրկին բազմաթիվ հարցեր է առաջացնում:

Մեր օրերում գոյություն չունի մեկ համահայկական, ընդհանրական դիրքորոշում հայկական պահանջատիրության հարցում: Առկա են տարբեր լուծումների առաջարկներ՝ մի մասը ընդհանուր բնույթի ձևակերպումներով, մի մասը՝ կոնկրետ ու հստակ առաջարկներով: Ստորև հնարավորինս համառոտ ներկայացվում են առավել հայտնի մի քանի մոտեցումներ⁵⁷:

Որոշ վերապահումներով կարելի է ասել, որ *Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական դիրքորոշումն* արտացոլված է «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագրում»՝ ընդունված Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին նվիրված միջոցառումների համակարգման պետական հանձնաժողովի կողմից՝ խորհրդակցությամբ իր տարածաշրջանային հանձնախմբերի հետ Սփյուռքում:

Փաստաթղթում կարևորվում է 1915 թ. մայիսի 24-ին Դաշնակից պետությունների կողմից արված համատեղ հռչակագիրը, որը պատմության մեջ առաջին անգամ հայ ժողովրդի դեմ իրագործված ծանրագույն հանցագործությունը որակեց որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ իրականացված հանցագործություն»՝ օսմանյան իշխանություններին պատասխանատվության ենթարկելու շեշտադրումով: Ընդգծվում է նաև 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի հաշտության պայմանագրի, ինչպես նաև ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի՝ 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի Իրավարար վճռի դերն ու նշանակությունը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում:

Հռչակագրի 12 հոդվածից մի քանիսում ուղղակիորեն արտահայտված են հայոց պահանջատիրության հիմքերը: Այսպես՝ վեցերորդ հոդվածում նշվում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի միասնական կամքի՝ Հայոց ցեղասպանության փաստի համաշխարհային ճանաչմանը հասնելու և ցեղասպանության հետևանքները հաղթահարելու մասին, որի համար որպես անհատական, համայնքային և համահայկական իրավունքների և օրինական շահերի վերականգնման գործընթացի մեկնարկ մշակվելու է իրավական պահանջների թղթածրար: Յոթերորդ հոդվածը դատապարտում է «Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայաստանի Հանրապետության ապօրինի շրջափակումը, միջազգային հարթակներում ցուցաբերվող հակահայկական կեցվածքը և միջպետական հարաբերությունների կարգավորման համար նախապայմանների առաջադրումը՝ դրանք գնահատելով որպես Հայոց ցեղասպանության, Մեծ Եղեռնի մինչ օրս անպատիժ մնալու հետևանք»: Ութերորդ հոդվածը «կոչ է անում Թուրքիայի Հանրապետությանը ճանաչել և դատապարտել Օսմանյան կայսրության կողմից

պատկերագրությունը, էջ 176:

57 Մանրամասն տե՛ս Harutyun Marutyan, “Boundaries/Borders of the Armenian Claims and Possibilities of Inter National Dialogue,” in *141 Days in Action. January 19th Initiative* ([Yerevan], United in Rights, 2017), 048-058.

իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը և մարդկության դեմ իրագործված այդ սոսկալի ոճրի զոհերի հիշատակը ոգեկոչելու միջոցով առերեսվել սեփական պատմությանը և հիշողությանը՝ հրաժարվելով կեղծարարության, անհերքելի իրողության ժխտման և հարաբերականացման քաղաքականությունից»։ Հռչակագիրը «գորակցում է Թուրքիայի քաղաքացիական հասարակության այն հատվածին, որի ներկայացուցիչներն այսօր արդեն համարձակություն են դրսևորում այդ հարցում՝ ի հակադրություն իշխանությունների պաշտոնական դիրքորոշման»։ Փաստաթուղթը «հույս է հայտնում, որ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը և դատապարտումը կարևոր մեկնակետ կդառնան հայ և թուրք ժողովուրդների պատմական հաշտեցման գործընթացի համար»։

Հռչակագրի ձևակերպումներում «ցեղասպանության հետևանքների վերացում» արտահայտությունը լայն իմաստ ունի և մեկնաբանվում է որպես պահանջների դրսևորում, որոնք, այնուամենայնիվ, հստակեցված չեն։

«Մոդուս վիվենդի» վերլուծական կենտրոնի մոտեցումը. Ըստ կենտրոնի հիմնադիր և տնօրեն Արա Պապյանի⁵⁸՝ այսօր Հայկական հարցը միջազգային իրավունքի միջոցով տարածքային, նյութական և բարոյական իրավունքների վերահաստատումն է, գործընթաց, որը կարելի է բաժանել հետևյալ երեք հաջորդական և միմյանցից կախված փուլերի.

ա. Նախնական փուլ – հավաքել, ուսումնասիրել և վերլուծել Հայկական հարցի և Հայկական պահանջատիրության հետ կապված փաստաթղթերը, բ. Միջին փուլ – ներգրավել փորձագետների և միջազգային իրավունքի մասնագետների՝ ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանում Թուրքիայի դեմ դատական գործադատաստելու համար։ գ. Վերջնական փուլ – հայց ներկայացնել Թուրքիայի դեմ՝ իր պարտավորությունները կատարելու համար, որոնք բխում են, մասնավորապես, Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռից։

Ներկայումս Հայկական հարցը, ըստ Արա Պապյանի, բաղկացած է երեք հիմնական բաղադրիչներից՝ տարածքային, նյութական և բարոյական։

ա. Տարածքային բաղադրիչ – չնայած հայկական տարածքների մի զգալի մասը բռնագավթել են օտար ուժերը և ավելի ուշ բռնակցվել են այլ երկրների, Հայաստանի Հանրապետությունն այնուամենայնիվ շարունակում է պահպանել դրանց տիրույթը և օրինական իրավունքներն այս տարածքների նկատմամբ, բ. Հայկական հարցի նյութական բաղադրիչը – հայ ժողովրդի և Հայաստանի Հանրապետության անմիջական նյութական կորուստները կազմում են 40-100 միլիարդ դոլար։ Մարդկային կորուստները փոխհատուցելու համար թուրքական իշխանությունները միջազգային հանրության և միջազգային կազմակերպությունների հսկողության ներքո պետք է ստեղծեն հատուկ հիմնադրամ, որը, անկախ քաղաքացիությունից, կխրախուսի հայերի բազմազավակությունը և նյութական զգալի աջակցություն կցուցաբերի Հայոց

58 Արա Պապյան, *Հայկական հարցի լուծման հայեցակարգ. Հայկական հարցի լուծումը որպես հայոց պետականության հզորացման եզակի հնարավորություն և հայ ժողովրդի հարատևման միակ ուղի*, <http://www.modusvivendicenter.org/hy/node/2574>, դիտվել է 20.09.2021:

ցեղասպանությունը վերապրածների ժառանգների բազմազավակ ընտանիքներին: Նյութական հատուցումը պետք է ընդգրկի Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում առկա հայկական ժառանգության՝ թուրքական իշխանությունների կողմից միտումնավոր ոչնչացված կամ վնասված հայկական հուշարձանների և այլ ժառանգության վերականգնման ծախսերը, *զ. Բարոյական հատուցում* – պետք է ընդգրկի ոչ միայն Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայոց ցեղասպանության ուղղակի ճանաչումն ու դատապարտումը, այլև պետք է խորանա հաշտեցման ծրագրի իրականացմամբ: Թուրքական իշխանությունները թուրք հասարակության համար պետք է իրականացնեն պատմական իրականությունը բացահայտող քարոզչական և ուսումնակրթական համապարփակ բազմափուլ ծրագրեր:

Քանի որ Հայկական հարցի լուծումը պետք է լինի երկուստեք ընդունելի կողմերի համար, ըստ այդմ, Հայկական հարցի հնարավոր լուծում է խնդրո առարկա տարածքին որոշակի նոր կարգավիճակ շնորհելը տարածքային վարձակալության ճանապարհով. այդ դեպքում Հայաստանի Հանրապետության *de jure* իրավաստիությունը կհամադրվի Թուրքիայի Հանրապետության *de facto* տնօրինման հետ: Այսինքն, I. Թուրքիայի Հանրապետությունը Հայաստանի Հանրապետությունից միջազգային երաշխիքներ պարունակող երկկողմ պայմանագրի հիման վրա և ողջամիտ վարձավճարով վարձակալում է «Վիլսոնյան Հայաստանը»: II. Թուրքիայի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները, անկախ իրենց բնակության վայրից, պահպանում են իրենց քաղաքացիությունը: III. Երրորդ երկրների տարանցիկ փոխադրումներից (ներառյալ նավթամուղներից և գազամուղներից) ստացած եկամուտները ուղղվում են տեղական ենթակառուցների բարեկարգմանն ու զարգացմանը: IV. Քննարկվող տարածքները կապառագմականացվեն: Տարածքի վերահսկողությունը, անհրաժեշտության դեպքում՝ պաշտպանությունը, իրականացնում են համապատասխան լիազորություններով օժտված և ՄԱԿ-ի անվտանգության հովանու ներքո գործող միջազգային խաղաղապահ ուժերը: V. Նախկին Ռուսական կայսրության և Հայաստանի Հանրապետության (1978-1918/20 թթ.) Կարսի մարզի, Բաթումի մարզի հարավային հատվածի և Սուրմալուի գավառի տարածքների կարգավիճակի հարցը առանձին քննարկման առարկա պիտի դառնա: Քսանմեկերորդ դարի սկզբին այդ տարածքները կազմում են Թուրքիայի Հանրապետության Կարսի, Արդահանի, Արդվինի և Իգդիրի նահանգները: Ի տարբերություն Վիլսոնյան Հայաստանի, այս տարածքների վրա անմիջականորեն պիտի հաստատվի հայաստանյան ուղղակի ինքնիշխանություն:

Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցության (ՀՅԴ) դիրքորոշումը. 1998 թ. իր 27-րդ համագումարում ՀՅԴ-ն ընդունեց նոր ծրագիր⁵⁹ հայկական պահանջատիրության խնդրի վերաբերյալ՝ հետևյալ դրույթներով: Կուսակցության նպատակն է «Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի կերտում», որ «Հայ ժողովուրդին դէմ Թուրքիոյ գործադրած Ցեղասպանութիւնը դեռ չէ հատուցուած», որ «Կը քանդուին կամ կոպիտ աղաւաղման կ'ենթարկուին բոլոր այն պատմական յուշարձանները, որորնք վկաներն

59 Ծրագիր Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցության, հաստատված Հ.Յ. Դ. ԻԷԸ նոյեմբեր (Արտակարգ)

են այդ շրջաններու հայկական պատկանելիութեան: Այս ձեւով կ'ոչնչացուի ինքնատիպ ամբողջ քաղաքակրթութիւն մը»: Ծրագիրը հայտարարում է, որ «Ներկայ Հայաստանի Հանրապետութիւնը Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան իրաւաժառանգորդն է եւ, իբրեւ այդպիսին, օրինական իրաւատէրն է հայկական բռնագրաւեալ բոլոր հողատարածքներուն»: Ծրագիրը հատկեցնում է, որ «Միացեալ Հայաստանի սահմաններուն մէջ պիտի մտնեն Սեւրի դաշնագրով նախատեսուած հայկական հողերը. ինչպէս նաեւ՝ Արցախի, Զաւախքի եւ Նախիջեւանի երկրամասերը, բ. Թուրքիոյ կողմէ հայութեան դէմ գործադրուած եւ ցարդ անպատիժ մնացած Ցեղասպանութեան ոճիւրի միջազգային դատապարտում, բռնագրաւեալ հողերու վերադարձ եւ վնասուց հատուցում հայ ազգին, գ. Տարագիր ու աշխարհասփիտ հայութեան համախմբում ամբողջական Հայաստանի հողին վրայ»:

2007 թ. ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանության հատուցումների ուսումնասիրման խումբը (ՀՅՀՈՒԽ), որը դրամաշնորհի ստացավ ՀՅԴ-ից Հայոց ցեղասպանության հատուցման խնդրի անկախ ուսումնասիրման և հաշվետվության համար: ՀՅՀՈՒԽ-ը հրապարակեց իր «Վերջնական զեկույցը» (անգլերեն, մոտ 140 էջ) 2014 թվականի սեպտեմբերին՝ 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանության հատուցման հարցի իրավական, պատմական, քաղաքական և բարոյական կողմերին առնչվող աննախադէպ, գիտական բարձր մակարդակով համապարփակ վերլուծությամբ՝ ներառյալ հատուկ առաջարկություններ հատուցումների ամբողջական փաթեթի բաղադրիչների համար⁶⁰:

Զեկույցը բաղկացած է ութ մասից: Այն սկսվում է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ նախնական տեղեկություններով: Այնուհետև տրվում է Ցեղասպանության միջոցով հայերին հասցված անվերականգնելի և նյութական վնասների նկարագրությունը, Ցեղասպանության հատուցումների համապարփակ փաթեթի համար անհրաժեշտ հինգ բաղադրիչների նկարագրությունը, Հայոց ցեղասպանության հատուցումների հարցի իրավական վերլուծությունը՝ միջազգային իրավական դրույթների, սկզբունքների և նախադեպերի հիման վրա, Ցեղասպանությունից հետո կնքված պայմանագրերի պատմության վերլուծությունը, որքանով որ դրանք առնչվում են նյութական հատուցումներին և, հատկապես, ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը, հատուցումների հարցի բարոյական կողմերի փիլիսոփայական հետազոտությունը, ներառյալ այն բազմաթիվ խնդիրների վերլուծությունը, որոնք ծագում են մարդու իրավունքների զանգվածային խախտումների պարագայում հատուցումների հարցում ընդհանրապես և/կամ Հայոց ցեղասպանության պարագայում՝ մասնավորապես, անցումային արդարադատության հատուցումային գործընթացը, որով քաջալերվում է անհատ թուրքերի և ինստիտուտների մասնակցությունը, և

Շողոմի կողմից 1998 թ., <https://old.arfd.am/?p=6815>, դիտվել է 20.09.2021:

60 Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Հենրի Թերիո, Ալֆրեդ դե Զայաս, Զերմեն Օ. Մաքքալփին, Արա Պապյան, *Արդարացի լուծում: Հայոց ցեղասպանության հատուցումները: Հայոց ցեղասպանության հատուցումների ուսումնասիրման խմբի զեկույցը: Ապրիլ 2015*, թարգմ. և հայերեն տեքստի խմբ. Հրաչ Մկրտչյանի, http://www.armeniangenocidreparations.info/wp-content/uploads/2017/10/brochure_arm.pdf, դիտվել է 20.09.2021:

նյութական հատուցումներից բացի այլ բարդությունների նկարագրությունը, հատուցումների փաթեթի տարածքային բաղադրիչի տարբերակները, հայերին՝ Ցեղասպանության ընթացքում մահվան և տառապանքների դիմաց տրվելիք դրամական փոխհատուցումների ընդհանուր գումարի հաշվարկը, վերականգնման կամ փոխհատուցման ենթակա՝ Ցեղասպանության ընթացքում բռնագրավված կոնկրետ շարժական նյութական ունեցվածքի և այլ տնտեսական հետևանքների հաշվարկը, հատուցումների ամբողջական փաթեթի այլ բաղադրիչների մանրամասն նկարագրությունը:

Զեկույցն առաջարկում է Հայաստանին վերադարձվելիք հողերը որոշելու երեք հնարավոր տարբերակներ՝ «1) հողը վերադարձնել դրանց նախկին տերերի անհատ ժառանգներին, 2) պարզել այն տարածքը, որտեղ Ցեղասպանությանը նախորդած ժամանակահատվածում կար հայերի հոծ բնակչություն, և վերադարձնել դա, 3) վերադարձնել Վիլսոնի իրավարար վճռով սահմանված տարածքը»⁶¹:

Վերադարձի համար անհասանելի գույքի ֆինանսական փոխհատուցման հետ կապված՝ Զեկույցն առաջարկել է օգտագործել (1) գրանցված գույքային կորուստները և (2) տարբեր վայրերում հայերի՝ նախքան Ցեղասպանությունը նյութական ունեցվածքի ընդհանուր մակարդակի պատմական գրառումները: Հաշվարկների տարբեր մոտեցումների հիման վրա գույքային կորուստների և մահերի ու տառապանքների փոխհատուցման գումարը առաջարկվում է 50-104 միլիարդ դոլարի սահմաններում:

Ինչ վերաբերում է ավանդական հայկական մյուս երկու կուսակցություններին, ապա նրանց ծրագրային փաստաթղթերում նույնպես անդրադարձներ կան հայկական պահանջատիրության խնդիրներին: Մասնավորապես, Ռամկավար ազատական կուսակցության 28-րդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովին (23-25 մայիսի, 2019 թ.) հաջորդող պաշտոնական հաղորդագրության մեջ նշված է. «ՌԱԿը կը մնայ Հայ ժողովուրդը ընդհանրապես ու սփիռքահայությունը մասնատրաբար յուզող հիմնահարցի, իմա՝ Հայ Դատի եւ հայկական պահանջատիրութեան հետապնդման սուրբ առաքելութեան հաւատաւոր զինուորագրեալը»:⁶² Նմանատիպ պահանջներ են առկա նաև Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության պարագայում:

Արեւմտահայոց ազգային համագումարի (ԱԱՀ) մոտեցումը. Այն արտացոլված է Զեկույցում, որը նախապես պատրաստվել էր մի խումբ փորձագետների կողմից, այնուհետև հաստատվել «Արեւմտահայոց Ազգային Զորքորդ Համագումար»-ում, 2015 թ. մարտի 28-29-ին: Համագումարը հայտարարում է, որ «նախաձեռնած է արեւմտահայութեան իրաւունքներու ճանաչման եւ արեւմտահայութեան հասցուած վնասներու վերականգնման հոլովոյթին»: «Արեւմտահայութեան, այսինքն՝ Օս-

61 Նույն տեղում, 155-156:

62 Դիան ՌԱԿ ԻԸ. ընդհանուր պատգամավորական ժողովի, «Հաղորդագրություն», <https://ramgavar.am/%D5%BC%D5%A1%D5%AF/%D5%B0%D5%A1%D5%B2%D5%B8%D6%80%D5%A4%D5%A1%D5%A3%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%AB%D6%82%D5%B6>: Հմտ. Վ[աչէ] Դ[ազարեան], «Ռամկավար ազատական կուսակցութեան դիրքորոշումները», *Պայքար ամսագիր* 12 (1994), 20-33:

մանեան Կայսրութեան հայ քաղաքացիներու ժառանգորդներու, հաւաքական դիրքորոշումն է, որ հասցուած եւ շարունակուող վնասի վերականգնման պարագային անշրջանցելի եւ անժամանցելի է արեւմտահայութեան ժողովրդագրական եւ քաղաքակրթական գոյութեան վերականգնումը իր պատմական հայրենիքին մէջ: Այս գերագոյն նպատակին հասնելու համար Արեւմտահայութեան Ազգային Չորրորդ Համագումարը կը հաստատէ, որ կան առանցքային անբաժանելի եւ իրարու հաւասար երկու նպատակներ՝ Ա. Արեւմտահայութեան հասցուած վնասներու եւ ոտնահարուած իրաւունքներու վերականգնում: Բ. Արեւմտահայութեան վերադարձ պատմական հայրենիք եւ այդ վերադարձի համար Թուրքիոյ մէջ բարենպաստ պայմաններու ստեղծում՝ բարեփոխումներու եւ Թուրքիոյ մէջ մարդու իրաւունքներու հիմնական արժէքներու հաստատման ճամբով»⁶³:

Երկրորդ փաստաթուղթը «Յուշագիր ուղղուած Թուրքիոյ Հանրապետութեան եւ ժողովուրդին» է՝ հետևյալ պահանջներով⁶⁴.

«1. Ճանչնալ ներկայութիւնը Արեւմտահայոց Ազգային Համագումարին որպէս օրինական կողմ Թուրքիոյ մէջ և իր ներկայացուցիչներու հետ մտնել ուղղակի և կառուցողական երկխօսութեան մէջ, ինչպէս նաև առանց յապաղելու ստեղծել միացեալ մարմին մը, որպէսզի կառավարէ, համակարգէ և ի կատար ածէ մեր ձգտումներն ու մարտահրաւերները:

2. Որդեգրել Թուրքիոյ Հանրապետութեան մէջ շարք մը հետագայ բարեփոխումներ՝ ստեղծելու համար վստահելի ու կենսունակ միջավայր մը ամբողջ երկրին մէջ, որպէսզի ըլլայ ապահով, արդար և ներդաշնակ գոյակցութիւն մը Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդներու համար, ներառեալ նաև Թուրքիոյ մէջ թէ դուրսը ապրող հայերու համար այնպիսի պայմաններ, որոնց շնորհիւ կարենան օրէնքով ու բարոյականութեան ընդունուած սկզբունքներով ազատօրէն կրել հայ անունը, յայտարարել իրենց ազգային ծագումը և Օսմանեան կայսրութեան հայ հպատակներու կամ քաղաքացիներու ժառանգորդները ըլլալու փաստը:

3. Մեր յախտնական և անվիճելի իրաւունքն է որպէս ազգային գոյացութիւն իրականացնելու հայրենիք վերադարձի մեր կամքը:

4. Թուրքիան պէտք է բանալ իր սահմանները Հայաստանի Հանրապետութեան հետ առանց որևէ նախապայմաններու և նախաձեռնէ շարք մը քայլեր՝ հաստատելու համար միջպետական վստահութիւն և բարեկամական յարաբերութիւններ Հայաստանի պետութեան իշխանութիւններու և բնակչութեան հետ, որոնց մէջ կը գտնուին հազարաւոր հայեր, որոնք յետնորդներն են Արեւմտահայութեան:

5. Թուրքիան անսահմանափակ իրաւունք պէտք է տալ մատչելու պետական այն վաւերագրերուն, որոնք անհրաժեշտ են արեւմտահայութեան իրաւունքներու հաստատման համար՝ ներառեալ բոլոր կալուածային և քաղաքացիական վիճակի

63 Մանրամասն տե՛ս «Չեկոյց արեւմտահայութեան իրաւունքներու վերաբերեալ», <https://www.cnarmeniens.org/congress-document1>, դիտվել է 20.09.2021:

64 “Memorandum Addressed to the Government and the People of the Republic of Turkey,” Paris, 29 March 2015, <http://cnarmeniens.org/4thCongress>, դիտվել է 20.09.2021:

վերաբերեալ վաւերագրերուն՝ ի յաւելումն այն բոլոր տեղեկութիւններուն, որոնք կ'առնչուին մեր բարոյական և նիւթական (դրամական և ոչ-դրամական) վնասներուն, ինչպէս նաեւ համապատասխան կորուստներուն հետ:

6. Վերադարձնել և վերականգնել համայնքային բոլոր կալուածները, ներառեալ եկեղեցիները, դպրոցները, նիւթական և ոչ-նիւթական մշակութային ժառանգութիւնները:

7. Առանց պայմաններու չեղեալ համարել այն բոլոր օրէնքները և իրաւական վճիռները, որոնք կը վերաբերին հայերու տեղահանութեան, տարագրման, այսպէս կոչուած «լքեալ գոյքերու» լուծարման ու սեփականագրկման, և ատոնցմէ բխած բոլոր օրէնքներու և որոշումներու, որոնց թիրախը եղած են հայերը:

8. Որդեգրել իրաւական միջոցներ կատարելու համար հետագայ հատուցումներ ամէն տեսակի անհատական թէ հաւաքական վնասներու, որոնցմէ տառապած են Արևմտահայ մեր նախնիները»:

Այսպիսով՝ եթէ փորձենք ընդհանրացնել, «Ինչ եմ պահանջում» հարցի պատասխանները բազմաբնոյթ են և վերաբերում են ինչպէս հողային խնդիրներ լուծմանը, այնպէս էլ հատուցման այլ ձևերին՝ ֆինանսական, բարոյական, օրենսդրական, մշակութային ժառանգութեան վերականգնման, արխիւների բացման, և այլն և ընդգրկում են Թուրքիայի ներսում իրականացվելիք բարեփոխումների բավականին լայն շրջանակ, որոնց իրականացման պարագայում արմատապէս փոխվելու է մեր հարևան պետության բնույթը:

ՈՒՄԻՅ ԵՄ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ

Այս հարցը նույնպէս առաջին հայացքից թվում է, թէ ունի պարզ ու միանշանակ պատասխան. իհարկէ պահանջներն ուղղված են առաջին հերթին Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչ և իրականացնող պետության՝ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդին՝ Թուրքիայի Հանրապետությանը: Սակայն, իմ կարծիքով, «հիշում եմ ու պահանջում» կարգախոսի երկրորդ բաղադրիչն պետք է ուղղված լինի նաև ինքներս մեզ՝ *մեր* պետությանը, *մեր* իշխանություններին, *մեր* քաղաքացիական հասարակությանը, *մեր* մասնագիտական հանրությանը: Եվ եթէ անկախության երեք տասնամյակների ընթացքում Հայաստան պետությունը և հայաստանյան իշխանությունները, արտաքին քաղաքական ինչ-ինչ գործոններից ու հաշվարկներից ելնելով չեն ցանկանում կամ չեն կարող հատուցման պահանջներ ներկայացնել ուղղակիորեն Թուրքիայի Հանրապետությանը, ապա դա, իմ կարծիքով, պետք է իրականացվի, կամ առնվազն նախապատրաստվի ու մատուցվի հայաստանյան և սփյուռքյան քաղաքացիական հասարակության ու կառույցների, մասնավորապէս, մասնագիտական հանրության կողմից: Եթէ բացակայում է սրա հստակ գիտակցումը, ապա մենք շարունակելու ենք մնալ զգացմունքային, սակայն անպտուղ դաշտի մեջ:

Արդյոք սա նշանակում է, որ այս պարագայում պետությունը/իշխանությունները «լվանում են» ձեռքերը: Բնավ, ոչ: Մասնագիտական հանրության կողմից պա-

հանջատիրության հարցերի քննարկումը, մոտեցումների ու քայլերի հաջորդականության մշակումը ենթադրում է նախ և առաջ գիտական հետազոտությունների իրականացում: Գիտական հետազոտությունների անցկացմանն այն հարցերի շուրջ, որոնք հուզում են հասարակության լայն շերտերին, պետությունն ուղղակի պարտավոր է աջակցություն տրամադրել՝ ոչ մի պարագայում դա չպայմանավորելով իր արտաքին քաղաքական կողմնորոշումներով կամ հաշվարկներով: Նշված խնդիրները մեկը մյուսի հետ որևէ առնչություն չունեն: Քանի դեռ «գիտական» ներկայացվող հարթության մեջ շարունակվում է Հայոց ցեղասպանության ժխտումը, քանի դեռ այդ քաղաքականության պտուղներն ամենօրյա ռեժիմով մատուցվում են թուրքական հասարակությանը, հայաստանյան գիտության կազմակերպիչները պարզապես պարտավոր են ֆինանսավորել ու աջակցել պահանջատիրության տարաբնույթ խնդիրների ուսումնասիրությանը՝ նվիրված մեծ ու փոքր ծրագրերին, անհրաժեշտության դեպքում ձևավորել նոր, ժամանակակից մեթոդաբանությամբ զինված ու գիտական լայն համագործակցության ձգտող, միջազգային իրավունքի մասնագետներով ապահովված հետազոտական, վերլուծական կենտրոններ: Սա եմ ես դիտում 21-րդ դարի համար «Ումից եմ պահանջում» հարցի լուծման ուղիների ձևավորումը մատնանշող մարտահրավերը:

«Ումից եմ պահանջում» հարցն ունի նաև երկրորդ բաղադրիչը, որն ավելի շատ վերաբերում է Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տեղ գտած որոշ իրադարձությունների գնահատականին: Ավելի պարզ՝ հայոց նկատմամբ գերտերությունների պահվածքին, որոնք, ինչպես մեզ տասնամյակներ շարունակ մատուցվել է հայաստանյան պատմագրությամբ՝ հարյուր տարի առաջ հետևողական չեղան ու չաջակցեցին ցեղասպանված հայ ժողովրդին իր իրավունքների վերականգնման գործում: Հայերի մեջ ընդհանրապես այն մոտեցումը կա, թե Մեծ տերությունները մշտապես՝ հարմար առիթի պարագայում, զոհել են հայոց շահերն իրենց նպատակների ու խնդիրների լուծման համար, չեն օժանդակել անհրաժեշտ պահին, չեն սատարել իրենց տրամադրության ներքո եղած միջոցներով և այլն: Կարծում եմ՝ սա տիպական օրինակ է ոչ միայն հայերի, այլ նաև աշխարհի շատ այլ ժողովուրդների մեջ հանդիպող այն մոտեցման, երբ հանրությը, ինչ-ինչ օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ, կամ ն՝ օբյեկտիվ, ն՝ սուբյեկտիվ պատճառներով ի վիճակի չլինելով իր ուժերով լուծել իր առջև ծառացած խնդիրները, իր անհաջողությունների պատճառները որոնում է դրսում, բարդում է օտարների վրա:

Այսպես՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը դեռ չավարտված, արևելահայերին հաջողվում է հռչակել Հայաստանի Հանրապետություն պետությունը: Ընդամենը մեկ շաբաթ անց կնքվում է Բաթումի պայմանագիրը Հայոց ցեղասպանությունն իրականացրած պետության հետ, որով նորաստեղծ հայոց պետության սահմանները՝ առանց այդ էլ հստակորեն չորվագծված, էապես փոքրանում են: Պատերազմի ավարտին՝ շտրիկվ Դաշնակից տերությունների հաղթանակի, նորաստեղծ հայկական պետության սահմաններն՝ առանց ռազմական գործողությունների, էապես ընդարձակվում են ի հաշիվ Կարսի մարզի և այլ տարածքների: 1920 թ. օգոստոսի 10-ին

Անտանտի տերությունների և Թուրքիայի սուլթանական կառավարության միջև կնքվում է Սևրի պայմանագիրը, որով նախատեսվում էր հայկական պետության տարածքների ընդարձակում գրեթե երեք անգամ: Սակայն Հայաստանի Հանրապետությունը չի կարողանում դիմագրավել պայմանագրի կնքումից քիչ անց սկսված հերթական թուրքական արշավանքին, իրենց գործն են անում նաև ներքին խմորումները: Այսինքն՝ փաստը մնում է փաստ, որ Մեծ տերությունների օժանդակությամբ Հայաստանի Հանրապետությունը *դե փոքրե* ձեռք է բերում հնարավորություն դառնալու միջինարևելյան հզոր պետություն, սակայն *դե ֆակտո* չի կարողանում օգտագործել այդ հնարավորությունը⁶⁵: Իր դերն է խաղում նաև այն հանգամանքը, որ Առաջին աշխարհամարտից հետո Անտանտի պետությունների ներսում ուժեղ հակազդեցություն կար նոր, հնարավոր պատերազմներին մասնակցելուն, ինչն ԱՄՆ-ի պարագայում բերեց որոշակի ներքին քաղաքականության ձևավորմանը, խորհրդայնացված Ռուսաստանի դեպքում՝ գորքերի հետքաշմանը Արևմտյան Հայաստանի տարածքից, իսկ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեպքում՝ հակաբոլշևիկյան ուղղվածություն ունեցող ռազմական գործողությունների վրա կենտրոնանալուն:

Հայ ինքնության, հայոց պատկերացումների համակարգի մի քանի տարրերի հետ սերտորեն կապված է հայոց և հրեաների ցեղասպանություններին աշխարհի արձագանքի ձևերի գնահատականը: Այսինքն՝ միշտ անց են կացվել համեմատություններ հրեից ճակատագրի նման դրվագների հետ: Պետք է նշել, որ իրադարձություններն այլ կերպ զարգացան հրեաների պարագայում: Միոնիզմի գաղափարախոսության տարածմանը զուգընթաց սկսվեց ալիյան (հրեաների հայրենադարձությունը) Օսմանյան կայսրության, ապա և բրիտանական մանդատի ներքո գտնվող, սակայն արաբական գերակշիռ բնակչություն ունեցող Պաղեստինի տարածքներ: Այդ երկրամասի հրեական համայնքի բնակչությունը՝ պետության կազմավորմանը նախորդող ժամանակահատվածում, հասել էր 650 հազ. մարդու: Շեշտենք, որ այդ հայրենադարձությանն աշխարհն առանձնապես չէր օժանդակում՝ կային որոշակի քվոտաներ սահմանված բրիտանական մանդատի իշխանությունների կողմից, որոնք, սակայն, պարբերաբար խախտվում էին ոչ այնքան բրիտանական թողտվության, որքան որ անօրինական ներգաղթի զանգվածային բնույթով պայմանավորված: Ներգաղթն իրականացվում էր գերազանցապես հրեաների ուժերով⁶⁶: Սրան հաջորդեց այն, որ աշխարհը, արձագանքելով հրեաների կորուստներին և հետևողականությանը, ՄԱԿ-ի որոշմամբ թույլատրեց հրեական պետություն ստեղծել: Իսրայել պետության հռչակումից անմիջապես հետո՝ 1948 թ. մայիսին, սկսվեցին պատերազմներ հարևան արաբական պետությունների հետ: Նորաստեղծ պետականությունը դիմացավ, ավելին՝ ընդարձակեց իր տարածքները: Այսինքն՝

65 Մանրամասն տե՛ս Մարության, «Հայոց ցեղասպանության և հրեաների Հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները», 35-36:

66 Մանրամասն տե՛ս Հարություն Մարության, «Հրեական հայրենադարձության փորձից. Ալիյա. 1», http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=787&sphrase_id=8529, դիտվել է 20.09.2021: Տե՛ս նաև Հարություն Մարության, «Հայրենադարձության և արևմտաօսման խորհրդայնական փորձից», 21-րդ դար. «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի հանդես 1 (2009), 88-102:

այսպես թե այնպես, 20-րդ դարի ընթացքում հրեաներին հաջողվեց իրենց իսկ ուժերով ստեղծել քիչ թե շատ *դե ֆակտո* (գանգվածային ներկայություն Պաղեստինում), ապա և Մեծ տերությունների օժանդակությամբ՝ *դե յուրե* կարգավիճակ և համեմատաբար ոչ մեծ տարածքով դառնալ միջինարևելյան հզոր պետություն, ինչը չհաջողվեց հայոց պարագայում:

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ հայերի, թե՛ հրեաների պարագաներում «աշխարհը» եղել է և՛ «քար», և՛ «սրտացավ»: Սակայն արդյունքները եղել ու շարունակում են մնալ տարբեր:

ԻՆՉՊԵՍ ԵՄ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ

Վերն արդեն նշվեց, որ «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսի երկրորդ բաղադրիչը «պետք է իրականացվի, կամ առնվազն նախապատրաստվի ու մատուցվի հայաստանյան և սփյուռքյան քաղաքացիական հասարակության ու կառույցների, մասնավորապես, մասնագիտական հանրության կողմից»: Մարտահրավերն այս հարցում այն է, որ սրա կենսագործման ձևերից մեկը կարող է լինել այնպիսի կառույցների ստեղծումը, որոնց նմանակները ժամանակին ձևավորվել են համանման խնդիրներ լուծելու համար ու տասնամյակների ընթացքում հաջող քննություն են բռնել:

Մասնավորապես նկատի ունեմ «Գերմանիային ուղղված հրեական նյութական պահանջների կոնֆերանս» կամ կրճատ՝ «Պահանջների կոնֆերանս» (The Conference on Jewish Material Claims Against Germany – the Claims Conference) կազմակերպության փորձառությունը: Այն ձևավորվել է 1951 թ. հոկտեմբերին Նյու-Յորքում Արևմուտքի երկրներում գործող 23 հրեական ազգային և միջազգային կազմակերպությունների հավաքի արդյունքում: Այս «կոնֆերանսի» Տնօրենների խորհուրդը բաղկացած էր հիմնադիր կազմակերպություններից յուրաքանչյուրի կողմից գործուղված երկուական անդամներից: Ինչպես նշված է նրանց հայտարարության մեջ, ««Պահանջների կոնֆերանսը» խնդիր ունի բանակցել գերմանական կառավարության հետ ու ստեղծել Գերմանիայի կողմից Հոլոքոստի միջոցով անհատ հրեա մարդկանց և հրեա ժողովրդի նկատմամբ պատճառած նյութական վնասների փոխհատուցումների ծրագիր»: Արդեն շուրջ յոթ տասնամյակ «Պահանջների կոնֆերանսը» արդյունավետ գործում է, և այս ժամանակահատվածում, տարբեր գնահատականներով, հրեա մարդկանց ու Իսրայել պետությանը տրամադրվել է փոխհատուցում ավելի քան 70 մլրդ ԱՄՆ դոլարի չափով:

«Պահանջների կոնֆերանսի» 70-ամյա փորձառությունը հուշում է առնվազն մի քանի հետևություններ, որոնք կարող են օգտակար լինել նաև հայոց պահանջատիրության տեսանկյունից.

ա) Ցեղասպանության պատճառած նյութական կորուստների համար փոխհատուցումների պահանջների ներկայացման և ստացման հարցը գործընթաց է, որը կարող է տևել տասնյակ տարիներ: Հրեաների պարագայում այն շարունակվում է շուրջ 70 տարի:

բ) Ցեղասպանության պատճառած նյութական կորուստների փոխհատուցումը ոչ մի կապ չունի «արյան գնի» հետ, որը ենթակա չէ վճարման: Փոխհատուցման փաստը չի նշանակում ցեղասպանությունն իրականացրած գաղափարախոսությունը կրող ժողովրդի ներկայացուցիչների ներում ցեղասպանությունը վերապրածների կամ ցեղասպանության ենթարկված ժողովրդի կողմից: Երկու կողմերը կարող են ունենալ նորմալ միջպետական հարաբերություններ, միևնույն ժամանակ նման հարաբերությունների առկայությունը կամ բացակայությունը չի կարող խոչընդոտ դիտվել փոխհատուցման գործընթացի ձևավորման համար:

գ) Ցեղասպանության պատճառած նյութական կորուստների փոխհատուցումների դրսևորումները տարաբնույթ են: Դրանք կարող են լինել ինչպես դրամական ուղղակի և անուղղակի փոխհատուցումներ վերապրածներին ու զոհերի ժառանգներին (թե՛ միանվագ, թե՛ տարիներ ու տասնամյակներ շարունակվող), այնպես էլ նյութական փոխհատուցումներ (դրամի, ենթակառուցվածքների, դրամաշնորհների տրամադրման և այլ ձևերով, հայոց պարագայում՝ նաև հողային) ցեղասպանության ենթարկված ժողովրդի իրավահաջորդը հանդիսացող պետական միավորմանը:

դ) Ցեղասպանության տուժածներ դիտվում են ոչ միայն ցեղասպանության իրականացման տարիներին զոհվածները, այլև նրանք, ովքեր (1) իրենց բնակության վայրերից ենթարկվել են բռնի տեղահանման, (2) տարհանվել են համակենտրոնացման ճամբարներ, (3) բռնի աշխատել են աշխատանքային գումարտակներում և այլուր, (4) ենթարկվել են որոշակի բարոյական կամ այլ բնույթի գրկանքների, հալածանքների, (5) հնարավորություն չեն ունեցել ստանալ համապատասխան կրթություն, զուրկ են եղել մասնագիտական աճի հնարավորություններից և այլն:

ե) Ցեղասպանության պատճառած նյութական կորուստների համար փոխհատուցումների պահանջների ներկայացման, ստացման ու բաշխման գործի իրականացման համար լավագույն ձևը միջազգային ոչ կուսակցական և ոչ կառավարական կազմակերպության ստեղծումն է, որը կաշկանդված չէ շահառու հանդիսացող պետության օրենքներով: Այդ մարմինը նաև հետազոտական-իրավական գործունեություն իրականացնող կառույց է, այն պետությունից ստանում է որոշակի իրավասություններ և գործում է դրանց շրջանակներում՝ միաժամանակ ներկայացնելով ցեղասպանության ենթարկված ժողովրդի աշխարհով մեկ սփռված ժառանգների շահերը:

զ) Նման մարմնի ձևավորման փորձ արվեց նաև Հայաստանում և Սփյուռքում 2006 թ., ի դեմս Արևմտահայերի ազգային համագումարի նախապատրաստման միջազգային կազմակերպչական կոմիտեի ստեղծման⁶⁷, որը որոշ ընդմիջումներով գործեց մինչև 2011 թ. դեկտեմբեր, երբ Փարիզի Սևր արվարձանում հրավիրվեց Արևմտահայոց երրորդ համագումարը ու ստեղծվեց «Արևմտահայոց ազգային համագումար» (ԱԱՀ) միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպություն՝ գրանցված

67 Տե՛ս մասնավորապես՝ «Ուղերձ Հայոց Մեծ եղեռնը վերապրածների ժառանգներին տարագրության մեջ լիազոր ներկայացուցչություն հիմնելու համար», *Հայաստանի Հանրապետություն* օրաթերթ (Երևան), 25 հոկտեմբերի 2006:

Փարիզում: Կազմակերպությունը հրավիրեց չորրորդ համագումար Փարիզում 2015 թ. մարտին: 2012 թ. Հայաստանում ստեղծվեց «Արևմտահայերի ժառանգների միավորում» հասարակական կազմակերպությունը:

Իմ համոզմամբ՝ անկախ Հայոց ցեղասպանության և, մասնավորապես, հայրենագրկման փաստի պատճառով հայոց իրողությունների առանձնահատկությունների առկայության՝ Գերմանիային ուղղված հրեական նյութական պահանջների մշտապես գործող մարմնի՝ «Պահանջների կոնֆերանս»-ի գործունեության փորձի շարունակական ուսումնասիրությունը միայն կնպաստի հայոց պահանջատիրության քաղաքականության մշակման գործին:

Վերջում մեկ անգամ ևս շեշտեմ, որ «... ցանկացած էթնիկ կամ ազգային ընդհանրության համար փորձություններով լի անցյալի հիշողությունը ոչ թե բեռ է, որ կարելի է հարկ եղած դեպքում թողափել, այլ հարստություն, որ պետք է կարողանալ հավուր պատշաճի օգտագործել»⁶⁸:

THE MOTTO “I REMEMBER AND DEMAND” AND THE CHALLENGES OF TRANSMITTING THE MEMORY OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE 21ST CENTURY

*Harutyun T. Marutyan,
Armenian Genocide Museum-Institute, Armenia*

SUMMARY

The Pan-Armenian Declaration, adopted on January 29, 2015 at the meeting of the State Commission on Coordination of the events for the commemoration of the 100th anniversary of the Armenian Genocide, notes that it “considers the 100th anniversary of the Armenian Genocide an important milestone on the ongoing struggle for historical justice under the motto “I remember and I demand.”” Thus, it was proposed to consider this motto as a short formulation of the policy of memory of Armenians. This raises questions related to the components of this motto and requiring clarification in the context of conveying the memory of the Genocide in the 21st century: Who do I remember? What do I remember? How do I remember? What do I demand? From whom do I demand? How do I demand?

The article proposes and justifies the answers to these questions. In particular, on the first issue, it is proposed to compile an electronic database of victims and survivors of the Genocide, their memories, video and audio recordings. The necessity of reformulating the name of the day of commemoration of the victims of the Genocide is substantiated. Answering the question “what do I remember?,” it is proposed to remember also the self-defense battles during the Genocide; the humanitarian assistance of Armenian and foreign benefactors; humanitarian resistance to the perpetrators of the genocide;

68 Մարության, *Հայ ինքնության պատկերագրությունը*, 16:

mutual assistance of family members, relatives, friends; moral victories; the struggle to stay alive. In answer to the question “how do I remember?” talks about the problems of mourning and worthy memory; commemorative processions; the construction of monuments (khachkars); the introduction of the “Park of Memory” culture; forms of using the memory of the Genocide as a means of strengthening the Armenian Diaspora communities; the need to organize exhibitions; highlighting specific people and organizations from the collective image of the victims of the Genocide processions with their portraits; creation of methods of teaching genocide and other problems.

In connection with the question “what do I demand?” talks about various manifestations of Armenian demands (land, financial, moral), the question of the need to form a state approach to the problem is raised. Touching upon the question “from whom do I demand?,” the views prevailing in the society (from the world, from Turkey, from the Armenians, etc.) are considered. When discussing the question “how do I demand?” we are talking about the creation of such structures, similar to which were formed in due time to solve analogous problems and successfully passed the exam for decades, and have an experience, knowledge of which will also be useful for Armenians (for example, the “Conference on Jewish material claims against Germany”).

Key words: motto, memory of the Armenian Genocide, memory transmission, victims, survivors of the Genocide, those who resist, self-defense, Holocaust, database, rescue.

ДЕВИЗ “ПОМНЮ И ТРЕБУЮ” И ВЫЗОВЫ 21-ГО ВЕКА, СВЯЗАННЫЕ С ПЕРЕДАЧЕЙ ПАМЯТИ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

Արտյուն Տ. Մարտյան

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

Во Всеармянской декларации, принятой 29 января 2015 г. на заседании Государственной комиссии по координации мероприятий, посвященных 100-летию Геноцида армян, отмечается, что она “рассматривает 100-летие Геноцида армян как важную веху в процессе продолжения борьбы за историческую справедливость под девизом “Помню и требую.”” Таким образом предлагалось считать этот девиз краткой формулировкой политики памяти армян. В связи с этим возникают вопросы, относящиеся к компонентам данного девиза и требующие уточнения в контексте передачи памяти о Геноциде в 21-м веке: кого помню? что помню? как помню? что требую? от кого требую? как требую?

В статье предлагаются и обосновываются ответы на эти вопросы. В частности, по первому вопросу предлагается составить электронную базу данных о жертвах и переживших Геноцид, их воспоминаний, видео- и аудио-записей. Обосновывается необходимость переформулирования названия дня памяти жертв Геноцида армян. Отвечая на вопрос “что помню?”, предлагается помнить также самооборонительные бои в годы Геноцида, гуманистическую помощь армянских и зарубежных благотворителей, гуманитарное сопротивление исполнителям геноцида,

взаимопомощь членов семьи, родственников, друзей, моральные победы, борьбу за то, чтобы остаться в живых. В ответе на вопрос “как помню?” говорится о проблемах скорби и достойной памяти, памятных шествий, строительстве памятников (хачкаров), внедрения культуры “Парка памяти,” формах применения памяти о Геноциде как средства укрепления армянских общин диаспоры, необходимости организации выставок, выделения из собирательного образа жертв Геноцида конкретных людей и организации шествий с их портретами, создания методики преподавания геноцида и других проблемах.

В связи с вопросом “что требую?” говорится о различных проявлениях армянских требований (земельных, финансовых, моральных), выдвигается вопрос необходимости формирования государственного подхода к проблеме. Касаясь вопроса “от кого требую?”, рассматриваются бытующие в обществе представления (от мира, от Турции, от армянства и т.д.). При рассмотрении вопроса “как требую?” речь идет о создании таких структур, подобные которым в свое время были сформированы для решения схожих проблем и успешно выдержали экзамен на протяжении десятилетий, имеют опыт, знание которого будет полезно также для армян (например, действующая семьдесят лет “Комиссия по еврейским материальным искам к Германии”).

Ключевые слова: девиз, память о Геноциде армян, передача памяти, жертвы, пережившие Геноцид, сопротивляющиеся, самооборона, Холокост, база данных, спасение.

REFERENCES

A-Do. *Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին* [Great Events in Vaspurakan]. Yerevan: Luys, 1917;

Aghalaryan, Kristina. «Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Հիմնարկին մէջ Պատահական Չեմ Յայտնուած... Հարցազրոյց Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Հիմնարկի Տնօրէն՝ Դուրիս Յարութեանի Հետ» [I am not Appeared Accidentally at the Armenian Genocide Museum-Institute... Interview with Armenian Genocide Museum-Institute Director Harutyun Marutyan]. *Zart'ong* (Beirut), 20 November 2018;

Armenpress. «Եղեռնի զոհերի հուշարձանի մոտ» [At the Yeghern Victims Monument]. *Patma-banasirakan handes* 2 (1975): 79-80;

Arutyunyan, Ashot. *Кавказский фронт: 1914-1917 гг.* [The Caucasian Front: 1914-1917]. Yerevan: Hayastan, 1971;

Gh[azarian], V[ache]. «Ռամկավար ազատական կուսակցութեան դիրքորոշումները» [The Stances of the Ramkavar Azatakan Party]. *Baika monthly* (Watertown) 12 (1994);

Harut'yunyan, Avetis. «Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության մեծ գաղթը. պատճառները, ընթացքը, հետևանքները և պատասխանատվությունը» Հայաստանի մայրաքաղաքները: Գիրք I. Վան: Վան քաղաքի տնաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբերի 2010 թ.) նյութերի ժողովածու (կազմող, խմբագիր և ներածության հեղինակ Հ. Տ. Մարության) [The Great Migration of the Population of Van-Vaspurakan: Causes, Results and Responsibility in

Capitals of Armenia. Book 1: Van. Proceedings of the International Conference, Dedicated to 2865th Anniversary of the First Record about City of Van (October 7-9, 2010) (compiled and edited by Harutyun Marutyan). Yerevan: Gitut'yun, 2013, 170-196;

Harut'yunyan, Avetis. *Վան-Վասպուրականի կրոնամշակութային կյանքը և պետականության ստեղծման փորձը (1908-1918 թթ.)* [Religious and Cultural Life of Van-Vaspurakan and the Attempt of the Restoration of Statehood (1908-1918)]. Ejmiadzin: Publ. Of Holy See of Saint Ejmiadzin, 2018;

Iskahadian, Harout'une. *Վկայարան Հայոց ցեղասպանության* [Testimonies of the Armenian Genocide]. Beirut, vol. I-IX, 2010- ;

Karapetyan, Murad. *Հայերի մասնակցությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմին (1914-1918 թթ.)* [Participation of Armenians in the First World War (1914-1918)]. Yerevan: Gitut'yun, 2014.

Kassouny, Yervant H. *Լուսարձակի տակ անհաճոյ ըլլալու երանությունը* [The Felicity of Being Unpleasant Under the Spotlight]. Beirut: E.H.Q., 2017;

Keorkizian, Arsen. *Վասպուրականի հերոսամարտը: 1915 ապրիլի 7 – 1915 մայիսի 7: Յոյս և լոյս* [Heroic Battle of Vaspurakan. 1915 April 7 – 1915 May 7. Hope and Light]. Beirut: Publ. of Teqeyan Cultural Union, 1965;

Khudaverdyan, Konstantin (ed.). *Армянский вопрос. Энциклопедия* [The Armenian Question: Encyclopedia]. Yerevan: Haykakan hanragitarani glkhavor khmbagrut'yun, 1991;

Levon Mesrop (ed.). *1915. Աղէտ և վերածնունդ* [1915. Catastrophe and Rebirth]. Paris: Araks, 1952;

Marut'yan, Harut'yun. «Տրավմատիկ հիշողությունն իբրև հայկական ինքնության պահպանման կարևորագույն գործոն Թուրքիայում» [“Traumatic Memory as an Important Factor for Preservation of Armenian Identity in Turkey]. *Turqiayi hayat'yan khndirneri shurj. Teghekgagir “Noravanq” himnadrami* 22 (2008): 110-121;

Marut'yan, Harut'yun. *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* [Iconography of Armenian Identity. Volume 1: The Memory of Genocide and the Karabagh Movement]. Yerevan: Gitutyun, 2009. Anthropology of Memory 3;

Marut'yan, Harut'yun. «Հրեական հայրենադարձության փորձից. Ալիյա. 1» [From the Experience of Jewish Repatriation. Aliyah. 1.], http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=787&sphrase_id=8529;

Marut'yan, Harut'yun. «Հայրենադարձության և աբսորբցիայի իսրայելական փորձից» [From the Israeli Experience of Repatriation and Absorption]. *21-rd dar: Teghekatvakan-verlutsakan handes* 1 (2009): 88-102;

Marut'yan, Harut'yun. «Գերմանիայի ֆինանսական փոխհատուցումները հրեությանը. ձևավորումը, գործընթացը, ներկա վիճակը», *Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները. գիտական զեկուցումների ժողովածու*, գիտ. խմբ. Արտաշես Շահնազարյան, Հարություն Մարության, կազմողներ՝ Անդրանիկ Արշակյան, Վլադիմիր Վարդանյան [“German Reparations to Jewry: Formation, Pro-

cess and Recent Situation,” in *The Problems of Western Armenian’s Claims: Collection of Conference Papers*, edited by Artashes Shahnazaryan and Harutyun Marutyan, compliers Andranik Arshakyan and Vladimir Vardanyan]. Yerevan, 2009, 91-106;

Marut’yan, Harut’yun. «Հայոց ցեղասպանության և հրեաների Հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները» [Structural Peculiarities of Armenian Genocide and Jewish Holocaust Memory]. *Patmabanasirakan handes* 2 (2011): 24-46;

Marut’yan, Harut’yun. “К вопросу об иконографическом восприятии памяти Первой мировой войны в армянской действительности” [On the Question of the Iconographic Perception of World War I Memory in the Armenian Reality]. *Patmabanasirakan handes* 1 (2013): 3-21;

Marut’yan, Harut’yun. «Թանգարան և հուշարձան (հայոց և հրեաների փորձառության համեմատական վերլուծություն)» [Museums and Monuments (Comparative Analysis of Armenian and Jewish Experience)]. *Études Arméniennes Contemporaines* 3: Juifs, Arméniens: un siècle d’État (2014): 57-79;

Marut’yan, Harut’yun. «Ինքնապաշտպանության ֆենոմենը Հայոց ցեղասպանության տարիներին և հիշատակի օրվա վերաբանաձևման խնդիրը» [The Phenomenon of Self-defense during the Years of the Armenian Genocide and the Problem of Reformulation of the Memory Day]. *Ts’eghaspanagitakan handes* 3, no. 1-2 (2015): 76-80;

Marut’yan, Harut’yun. «Փոխհատուցման ստացման հրեական փորձից. «Պահանջների կոնֆերանս» կազմակերպության ձևավորումը և գործունեությունը», *Հայոց ցեղասպանությունը և հատուցման հիմնախնդիրը: Միջազգային գիտաժողովի զեկուլոցումների ժողովածու*, խմբ. Արմեն Մարուքյան [“From the Jewish Experience of Receiving Compensations: Creation and Activities of the “Claims Conference” Organization,” in *The Armenian Genocide and the Problem of Reparation. Proceedings of the International Conference* (ed. Armen Maruqyan)]. Yerevan: Institute of History of the National Academy of Sciences of Republic of Armenia, 2017, 156-173;

Marut’yan, Harut’yun. «Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա ձևավորումը, զարգացումները, մերօրյա վիճակը (մաս 1)» [Formation, Development, and Current State of the Armenian Genocide Victims Remembrance Day (Part 1)]. *Ts’eghaspanagitakan handes* 6, no. 1 (2018): 105-129;

Marut’yan, Harut’yun. «Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա ձևավորումը, զարգացումները, մերօրյա վիճակը (մաս 2)» [Formation, Development, and Current State of the Armenian Genocide Victims Remembrance Day (Part 2)]. *Ts’eghaspanagitakan handes* 6, no. 2 (2018): 103-142;

Marut’yan, Harut’yun. «Ինչպես հաղթահարել «զոհի բարդույթը»» [How to Overcome the “Victime Stereotype”]. *Hayastani Hanrapetut’yun* (Yerevan), 12 March 2019;

Marut’yan, Harut’yun. «Ներածություն», *Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ.: Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու*, խմբ. Հարություն Մարության, Նարինե Մարգարյան [“Introduction,” in *The Rescue of*

Armenians in the Middle East in 1915-1923: International Conference Proceedings, November 9-11, 2020, eds.: Harutyun Marutyan, Narine Margaryan]. Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, 2020, 11-26;

Marut'yan, Harut'yun. «Գերեզմանցային մշակույթի դրսևորումները հայոց յուշարձանային համալիրներում» [The Manifestations of Cemetery Culture in Armenian Monuments and Memorials]. *Handes amsoya* 1-12 (2020): 445-468;

Minasyan, Edik. «Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը 1915 թվականին» [Self-Defense Battles of Armenians in 1915]. *Haykakan banak* 1-2 (2015): 88-134;

Nazaryan, A. S. «Սովկասյան բանակի սոցիալական և ազգային կազմը (1914-1917 թթ.)» [The Social and National Structure of Caucasian Army]. *Banber Yerevani hamalsarani* 3 (1989), 146-151;

Papian, Ara. *Հայկական հարցի լուծման հայեցակարգ. Հայկական հարցի լուծումը որպես հայոց պետականության հզորացման եզակի հնարավորություն և հայ ժողովրդի հարստւնման միակ ուղի* [Strategy Paper on the Armenian Cause: The Resolution of the Armenian Question as a Singular Opportunity for the Consolidation of Armenian Statehood and the Only Path to the Endurance of the Armenian People], <http://www.modusvivendi-center.org/hy/node/2574>;

Petrosyan, Armen. «Հայոց ցեղասպանությունը որպես ազգածնություն» [The Armenian Genocide as a Birth of a Nation]. *Hayats'q Yerevanits' Hayagitakan* 4 (1997): 50-51;

Ramkavar Azatakan Party's Representatives' 28th General Meeting's Record Office, «Հաղորդագրություն» [Information], <https://ramgavar.am/%D5%BC%D5%A1%D5%AF/%D5%B0%D5%A1%D5%B2%D5%B8%D6%80%D5%A4%D5%A1%D5%A3%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%AB%D6%82%D5%B6>;

Sahakyan, Ruben. *Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին* [The Genocide of Western Armenians and Self-Defense Battles in 1915]. Yerevan: Gitut'yun, 2005;

Sahakyan, Ruben. *Ինքնապաշտպանական կռիվները Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին և ՀՅ Դաշնակցությունը* [Self-Defense Battles in Western Armenia and the Armenian Revolutionary Federation]. Yerevan: Self. publ., 2010;

Therault, Henry C.; Zayas, Alfred de; McCalpin, Jermaine O.; Papian, Ara. *Արդարացի լուծում: Հայոց ցեղասպանության հատուցումները: Հայոց ցեղասպանության հատուցումների ուսումնասիրման խմբի զեկույցը: Ապրիլ 2015* [Resolution with Justice: Reparations for the Armenian Genocide. The Report of the Armenian Genocide Reparations Study Group. April 2015], http://www.armeniangenocidereparations.info/wp-content/uploads/2017/10/brochure_arm.pdf;

T'rvants', Anush. «Վերագտնենք մեր արժանապատվությունը» [Let us Retrieve Our Dignity. Interview with Harut'yun Marut'yan]. *Zhamanak* (Istanbul), 3 October 2018;

Svazlian, Verjine. *Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ (երկրորդ, համալրված հրատարակություն)* [The Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors (second revised edition)]. Yerevan: Gitut'yun, 2011;

Այսուհետ աշխարհի ցանկացած կետից կարելի է «շրջայց» կատարել Հայոց ցեղասպանության թանգարանում [From now on it is Possible to make a “Tour” in the Armenian Genocide Museum], <http://www.genocide-museum.am/arm/12.10.21.php>;

Զեկոյց արևմտահայության իրավունքներու վերաբերեալ [Presentation on the Rights of the Western Armenians], <https://www.cnarmeniens.org/congress-document1>;

Էրդողանի հրամանով կստեղծվի ցեղասպանության ինստիտուտ [According to the Decree of Erdogan Genocide Institute will be Created], <https://www.iammedia.am/en/post/recognize-armenian-genocide-15-7>;

Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրում հրապարակվել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը: Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիր [The Pan-Armenian Declaration on the 100th Anniversary of the Armenian Genocide was promulgated at the Tsitsernakaberd Memorial Complex], <http://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/>;

Ծրագիր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության, հաստատված Հ.Յ.Դ. ԻԷ Ընդհանուր (Արտակարգ) Ժողովի կողմից 1998 թ. [Program of the Armenian Revolutionary Federation, confirmed at the 38th General (Extraordinary) Meeting in 1998], <https://old.arfd.am/?p=6815>;

Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI. Հայաստանը 1870-1917 թվականներին [History of Armenian People. Vol. VI. Armenia in 1870-1917]. Yerevan: Publishing House of Academy of Sciences of Armenian SSR, 1981;

Հայկական ՍՍՀ օրենքը «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թ. ցեղասպանության դատապարտման մասին» [The Law of Armenian SSR “On the Condemnation of the 1915 Armenian Genocide in the Ottoman Turkey”], <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=8170>;

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների ընտանիքների հետքերով» Ժամանակավոր ցուցադրության բացումը [Opening of the Temporary Exhibition “Tracing the Families of the Armenian Genocide Survivors”], <http://www.genocide-museum.am/arm/21.04.2021.php>;

Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու (կազմողներ՝ Գոհար Ավագյան, Ամատունի Վիրաբյան, գլխ. խմբ. Ամատունի Վիրաբյան) [The Armenian Genocide in Ottoman Turkey. Testimonies of Survivors. Collection of Documents (compilers Gohar Avagyan, Amatuni Virabyan, ed. Amatuni Virabyan)]. Yerevan, National Archives of Armenia, vol. 1-3, 2012;

Հարցազրույց ՀՅԹԻ նորընտիր տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր Հարություն Մարությանի հետ [An Interview with Newly Elected Director of the Armenian Genocide Museum-Institute Dr. Harutyun Marutyan], <http://www.genocide-museum.am/arm/news-27.09.2018-Marutyan-interview.php>;

Հարցազրույցը Հայոց ցեղասպանության թանգարանի տնօրեն Յարութին Մարութանի հետ [Interview with Armenian Genocide Museum Director Harutyun

Marutyan]. *Azat Or* (Athens), 13 January 2020.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Հարություն Տ. Մարության, պատմ. գիտ. դոկտոր, ազգագրագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող (համատեղությամբ):

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ ցեղասպանության հիշողություն և ազգային ինքնություն, պատկերագրություն:

Էլ. փոստի հասցե՝ agmidirector@genocide-museum.am

Harutyun T. Marutyan, PhD in History, social/cultural anthropologist, Director of Armenian Genocide Museum-Institute Foundation; Head Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia (part time).

Research fields – genocide memory and national identity, iconography.

E-mail: agmidirector@genocide-museum.am

Арутюн Т. Марутян, доктор ист. наук, этнограф, Директор Фонда “Музей-институт Геноцида армян”; Главный научный сотрудник Института археологии и этнографии Национальной академии наук Армении (по совместительству).

Область исследований – память о геноциде и национальная идентичность, иконография.

Эл. почта: agmidirector@genocide-museum.am